

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий центр заочно-дистанційного навчання
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
**«Діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН у 1960-1990-х рр.:
структура, методи, протиборство з КДБ»**

Виконала студентка II курсу, групи зМНБ-2
Спеціальності 256 Національна безпека (за
окремими сферами забезпечення і видами
діяльності)

Швайко Тетяна Анатоліївна

Керівник:

доктор історичних наук, професор кафедри історії
ім. проф. М. П. Ковальського

Трофимович Володимир Васильович

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
ім. проф. М. П. Ковальського

Близняк Микола Богданович

Острог, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА КАДРОВИЙ СКЛАД СПЕЦСЛУЖБ ЗАКОРДОННИХ ЦЕНТРІВ ОУН.....	9
1.1. Історичні передумови формування еміграційних структур ОУН після Другої світової війни та їх трансформація в умовах холодної війни.....	9
1.2. Основні осередки діяльності закордонних центрів ОУН у Європі та США: організаційна мережа, політичне середовище та напрями роботи.....	14
1.3. Професіоналізація кадрового складу спецслужб закордонних центрів ОУН і підготовка агентурно-зв'язкової мережі.....	18
Висновки до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ ЗАКОРДОННИХ ЦЕНТРІВ ОУН У 1960–1990-х рр.....	25
2.1. Інформаційна війна та пропагандистська діяльність закордонних центрів ОУН як інструмент антирадянського протиборства.....	25
2.2. Агентурна робота в УРСР: канали зв'язку, кур'єрські контакти, підтримка дисидентського середовища та передавання інформації на Захід.....	40
Висновки до розділу 2.....	52
РОЗДІЛ 3. ПРОТИБОРСТВО СПЕЦСЛУЖБ ЗАКОРДОННИХ ЦЕНТРІВ ОУН ІЗ КДБ.....	56
3.1. Операції спецслужб закордонних центрів ОУН із виявлення радянської агентури в еміграційному середовищі.....	55
3.2. Кампанії КДБ із дискредитації ОУН у радянській, прорадянській та закордонній пресі.....	69
3.3. Оперативні ігри між спецслужбами закордонних центрів ОУН та органами КДБ: методи, цілі й наслідки протиборства.....	79
Висновки до розділу 3.....	92
ВИСНОВКИ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	99

ВСТУП

Упродовж тривалого часу історія українського визвольного руху розглядалася переважно крізь призму подій 1930–1950-х рр., тобто періоду становлення ОУН, Другої світової війни, діяльності УПА та повоєнного підпілля. Натомість діяльність еміграційних структур ОУН у 1960–1990-х рр. тривалий час залишалася менш дослідженою, хоча саме в цей період боротьба за українську державність набула нових форм: інформаційної, аналітичної, пропагандистської, правозахисної, зв'язкової та контррозвідувальної. Актуальність теми дослідження зумовлена потребою глибшого вивчення діяльності закордонних центрів ОУН у другій половині ХХ ст., зокрема їхніх спеціальних, інформаційних, зв'язкових і контррозвідувальних структур.

Після фактичної ліквідації організованого збройного підпілля в УРСР закордонні центри ОУН не припинили своєї діяльності, а трансформували її відповідно до умов холодної війни. Якщо в 1940–1950-х рр. головне значення мали підпільна мережа, кур'єрський зв'язок, розвідувальні канали й безпосередня взаємодія з Краєм, то з 1960-х рр. дедалі важливішими стали робота з українською політичною еміграцією, збір інформації про становище в УРСР, підтримка дисидентського руху, передавання самвидаву на Захід, протидія радянській дезінформації та виявлення агентури КДБ у діаспорному середовищі.

Особливої ваги тема набуває у зв'язку з тим, що діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН була безпосередньо пов'язана з радянською політикою контролю над українською еміграцією. КДБ розглядав ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, ОУН(з), СУМ, АБН та інші еміграційні структури як чинники антирадянського впливу, здатні підтримувати українське питання в міжнародному просторі й поширювати інформацію про репресії, русифікацію та переслідування інакодумців в УРСР. У відповідь радянські органи держбезпеки використовували агентурне проникнення, дискредитаційні кампанії, контрольовані видання, фальшиві документи, оперативні ігри та провокації.

Наукове значення теми полягає також у можливості простежити тяглість українського визвольного руху від підпільно-збройних форм боротьби до еміграційної інформаційної, аналітичної та безпекової діяльності. У цьому сенсі спецслужби закордонних центрів ОУН не були лише залишком попередньої епохи. Вони виконували функції адаптованої до умов холодної війни структури, яка намагалася зберегти зв'язок із Україною, підтримувати українську політичну суб'єктність за кордоном і протидіяти радянським спецслужбам у міжнародному інформаційному просторі.

Ступінь наукової розробленості проблеми визначається працями дослідників, які аналізували історію українського визвольного руху, діяльність ОУН і УПА, радянські каральні органи, дисидентський рух та українську політичну еміграцію. Особливе значення для цієї роботи мають дослідження Я. Антонюка, зокрема його дисертаційне дослідження про діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій у 1921–1991 рр., а також спільна стаття Я. Антонюка і В. Трофимовича про протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ у 1960-х – на початку 1990-х рр. Важливими для розуміння ширшого контексту є праці Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, І. Патриляка, А. Русначенка, Г. Касьянова, Ю. Данилюка, О. Бажана, О. Мельникової-Курганової та інших дослідників.

Джерельну базу роботи становлять опубліковані документи, архівні матеріали, наукові праці, спогади, еміграційні видання, матеріали Електронного архіву українського визвольного руху, документи Галузевого державного архіву СБУ, а також матеріали Архіву ОУН в Українській інформаційній службі у Лондоні. Особливу цінність мають документи, що стосуються кур'єрських каналів, оперативних ігор, кампаній дискредитації, справ Ярослава Добоша й Андрія Климчука, а також матеріали, пов'язані з діяльністю СБ ЗЧ ОУН, зокрема інструкції, листи, машинописи, аудіодокументи та еміграційні видання.

Критичний аналіз наявної історіографії засвідчує, що попри значний доробок дослідників, тема має суттєві лакуни, що й зумовлює актуальність цього дослідження. По-перше, наявні праці зосереджуються переважно на

організаційній історії ОУН або на повоєнному підпіллі 1940–1950-х рр., тоді як діяльність спецслужб закордонних центрів саме у 1960–1990-х рр. — у їхній «другій фазі» — залишається без комплексного монографічного дослідження. Роботи Я. Антонюка є фундаментальними, однак охоплюють широкий хронологічний діапазон 1921–1991 рр., що об'єктивно обмежує глибину аналізу для конкретного досліджуваного нами відрізка. По-друге, практично поза увагою науковців залишається порівняльний вимір протиборства: методи СБ ЗЧ ОУН рідко зіставляються з паралельними практиками інших антирадянських еміграційних розвідувальних служб — угорських, польських, прибалтійських, — що не дозволяє визначити, наскільки модель закордонних центрів ОУН була унікальною, а наскільки типовою для доби холодної війни. По-третє, попри наявність праць з дисидентського руху (Г. Касьянов, О. Бажан, Ю. Данилюк) та еміграційної пропаганди, зв'язок між зовнішньою підтримкою ЗЧ ОУН та внутрішньою динамікою українського дисидентства досі не став предметом спеціального дослідження: незрозуміло, якою мірою ресурси еміграції реально впливали на позиції конкретних дисидентів, а яка частина цього зв'язку була радянською фальсифікацією для потреб КДБ. По-четверте, у дослідженнях майже відсутній гендерний вимір: роль жінок у структурах СБ ЗЧ ОУН, їхня участь у кур'єрських і зв'язкових операціях фактично не розглянута. По-п'яте, джерельна база залишається нерівномірною: якщо радянська сторона протиборства представлена документами ГДА СБУ, то архіви самих закордонних центрів ОУН — насамперед у Лондоні та Нью-Йорку — введені до наукового обігу лише частково, що зберігає значний евристичний потенціал для майбутніх студій. Нарешті, поза увагою дослідників залишається питання ефективності: наскільки діяльність спецслужб ЗЧ ОУН реально вплинула на ослаблення радянського режиму в Україні та на формування умов для проголошення незалежності 1991 р. — це питання в науковій літературі порушується лише опосередковано, без системного аналізу. Усі зазначені прогалини й визначають наукову новизну та завдання цього дослідження.

Мета роботи полягає в комплексному дослідженні діяльності спецслужб закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр., зокрема їхньої організаційної структури, основних методів роботи та форм протиборства з КДБ.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

1. охарактеризувати історичні передумови формування еміграційних структур ОУН після Другої світової війни;

- визначити основні осередки діяльності закордонних центрів ОУН у Європі, США та Канаді;

- проаналізувати професіоналізацію кадрового складу спецслужб закордонних центрів ОУН і підготовку агентурно-зв'язкової мережі;

- розкрити основні напрями інформаційної та пропагандистської діяльності ЗЧ ОУН;

- дослідити агентурну й зв'язкову роботу в УРСР, зокрема кур'єрські контакти, передавання самвидаву та підтримку дисидентського середовища;

- з'ясувати форми протидії СБ ЗЧ ОУН радянській агентурі в еміграційному середовищі;

- проаналізувати кампанії КДБ із дискредитації ОУН у радянській, прорадянській та закордонній пресі;

- охарактеризувати оперативні ігри між спецслужбами закордонних центрів ОУН і органами КДБ, їхні методи, цілі та наслідки.

Об'єктом дослідження є діяльність закордонних центрів ОУН у системі українського визвольного руху другої половини ХХ ст.

Предметом дослідження є структура, методи діяльності та форми протиборства спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ у 1960–1990-х рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1960–1990-ті рр. Нижня межа пов'язана з переходом закордонних центрів ОУН від спроб прямого підпільного зв'язку з Україною до переважно інформаційної, аналітичної, зв'язкової та контррозвідувальної діяльності. Верхня межа зумовлена завершенням радянської доби, послабленням контролю КДБ, легалізацією національно-демократичного руху в Україні та проголошенням незалежності України.

Водночас у роботі залучаються матеріали 1940–1950-х рр., оскільки без них неможливо пояснити організаційні передумови, кадровий досвід і початкові форми діяльності закордонних центрів ОУН.

Територіальні межі дослідження охоплюють країни Західної Європи, США, Канаду та Українську РСР. Саме в цих просторах розгорталася основна діяльність закордонних центрів ОУН, формувалися їхні еміграційні осередки, діяли інформаційні й безпекові структури, а також відбувалося протиборство з радянськими органами держбезпеки.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, наукової об'єктивності, критичного аналізу джерел і системного підходу. У дослідженні використано проблемно-хронологічний метод, який дозволив простежити еволюцію діяльності спецслужб закордонних центрів ОУН; історико-порівняльний метод – для зіставлення методів ОУН і КДБ; структурно-функціональний метод – для аналізу організаційної будови й завдань закордонних структур; метод джерелознавчої критики – для роботи з архівними документами, спогадами та радянськими матеріалами; а також елементи контент-аналізу для вивчення пропагандистських і контрпропагандистських текстів.

Наукова новизна роботи полягає у спробі комплексно розглянути спецслужби закордонних центрів ОУН не лише як продовження підпільної традиції, а як окремий феномен української політичної еміграції доби холодної війни. У роботі поєднано аналіз організаційної структури, кадрового складу, інформаційної діяльності, агентурно-зв'язкової роботи та протиборства з КДБ. Особливу увагу приділено архівним матеріалам, які дозволяють конкретизувати механізми радянських дискредитаційних кампаній, оперативних ігор і контролю за каналами зв'язку між еміграцією та УРСР.

Апробація результатів дослідження: Основні положення і результати наукового дослідження доповідались на 4 міжнародній науково-практичній конференції Science, Technology and Industry in the Digital Age (квітень 2026) та XXXI науковій викладацько-студентській конференції Дні науки (травень 2026).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані під час подальшого вивчення історії українського визвольного руху, діяльності ОУН в еміграції, радянських спецслужб, українського дисидентського руху та інформаційного протиборства доби холодної війни.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. У першому розділі розглянуто організаційну структуру та кадровий склад спецслужб закордонних центрів ОУН. У другому розділі проаналізовано основні напрями їхньої діяльності у 1960–1990-х рр. У третьому розділі досліджено протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ, зокрема виявлення радянської агентури, дискредитаційні кампанії та оперативні ігри.

РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА КАДРОВИЙ СКЛАД СПЕЦСЛУЖБ ЗАКОРДОННИХ ЦЕНТРІВ ОУН

1.1. Історичні передумови формування еміграційних структур ОУН після Другої світової війни та їх трансформація в умовах холодної війни

Після завершення Другої світової війни та переходу міжнародних відносин від воєнного протистояння до холодної війни перед українським визвольним рухом постала потреба перегляду стратегічних форм діяльності. У нових умовах ОУН дедалі більше орієнтувалася не лише на продовження боротьби в Україні, а й на репрезентацію українського питання перед міжнародною спільнотою. При цьому «материкова боротьба» проти радянського режиму залишалася для Проводу ОУН пріоритетною, однак її підтримка вимагала створення стабільної організаційної мережі за кордоном. Саме в цьому контексті було схвалено рішення про відрядження ініціативної групи під керівництвом Дарії Ребет на Захід для налагодження еміграційних структур, організаційного оформлення осередків ОУН і сприяння зв'язку з Краєм¹.

Важливим кроком у формуванні зовнішньополітичного напрямку діяльності українського визвольного руху стало створення Українською Головною Визвольною Радою окремої закордонної делегації. У липні 1944 р. УГВР, як представницький орган українського визвольного руху, сформувала групу під керівництвом секретаря закордонних справ Миколи Лебеда, яка мала стати основою для створення Закордонного представництва УГВР. До її складу увійшли Василь Охримович, Мирослав Прокоп, о. Іван Гриньох, Дарія Ребет, Іван Бутковський та інші діячі; загалом група налічувала близько сорока осіб².

Повоєнна ситуація в Західній Європі створювала для ОУН одночасно нові можливості й нові виклики. Після війни на Заході опинилися сотні тисяч українців, частина з яких мала статус переміщених осіб, що зумовлювало

¹ Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946 рр.). *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Зб. 7. С. 246–249.

² Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет – «Орлян». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2013. С. 56.

потребу в організаційному й політичному оформленні української еміграції, налагодженні комунікації з Краєм, розширенні соціальної бази ОУН за кордоном і виробленні нових форм політичної активності. У таких умовах еміграційні структури ОУН мали виконувати не лише організаційні, а й дипломатичні, інформаційні, пропагандистські та безпекові функції.

Наприкінці лютого – на початку березня 1945 р. у Відні відбулася низка зустрічей провідників ОУН(б), на яких було ухвалено рішення про створення Закордонного центру ОУН як єдиного керівного органу організації за межами України. Його головними завданнями стали формування єдиної організаційної мережі з розпорощених осередків, облаштування еміграційного життя, налагодження контактів із західними союзниками, з'ясування їхнього ставлення до українського визвольного руху, підтримання каналів комунікації з Краєм і створення умов для зовнішньополітичної діяльності в еміграції³.

У лютому 1946 р. Мюнхенська конференція переформатувала Закордонний центр ОУН у Закордонні частини ОУН, що означало не просто зміну назви, а формування більш розвиненої структурної вертикалі, системи керівних органів і мережі теренових осередків. До першого керівного складу ЗЧ ОУН увійшли Степан Бандера як голова, а також Ярослав Стецько, Степан Ленкавський, Микола Климишин, Микола Лебедь, Василь Охримович, Мирослав Прокоп і Лев Ребет⁴.

Поряд із ЗЧ ОУН формувалася й організаційна структура Закордонного представництва УГВР, до компетенції якого належали дипломатична, зовнішньополітична й інформаційна діяльність, представлення політичних напрямів визвольної боротьби за кордоном, а також популяризація ідей українського визвольного руху в іноземному політичному середовищі. Натомість ЗЧ ОУН зосереджувалися насамперед на організаційному керівництві

³ Патриляк І. К. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939–1960 рр.) : монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 688.

⁴ Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946 рр.). *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Зб. 7. С. 260–263.

еміграційною мережею, політичній підготовці членства, ідеологічному вихованні української еміграції та забезпеченні внутрішньої дисципліни⁵.

В умовах розгортання холодної війни одним із важливих напрямів діяльності закордонних структур українського визвольного руху стало налагодження контактів із державами Заходу та їхніми спеціальними службами. Для українських еміграційних центрів така співпраця відкривала можливості залучення політичних, інформаційних, фінансових і технічних ресурсів антикомуністичного блоку. Для США і Великої Британії український визвольний рух становив інтерес як джерело інформації про СРСР, радянську військово-політичну систему, настрої населення та потенціал антирадянського опору.

Американські розвідувальні служби зацікавилися українськими еміграційними групами ще з 1946 р. У дослідженні Кевіна Раффнера «Cold War Allies: The Origins of CIA's Relationship with Ukrainian Nationalists» зазначено, що етнічні групи з СРСР давали уявлення про засади інакомислення й могли бути цінним середовищем для отримання інформації та налагодження контактів⁶. За твердженням дослідника, першою розвідувальною інформацією, отриманою американцями від українців у 1946 р., стало повідомлення про мережу радянської розвідки в Західній Європі.

Надалі встановлення контактної мережі відбувалося, зокрема, через угорського консультанта Управління стратегічних служб Жолта Араді, який співпрацював із членами УГВР о. Іваном Гриньохом та Юрієм Лопатинським, а також мав зв'язки з Миколою Лебедем. У звіті Ж. Араді від 27 грудня 1946 р. українські представники фігурували як група «Referat-33» або «R-33», що засвідчує ранню спробу інституціоналізувати контакти між західними спецслужбами й українським еміграційним середовищем⁷.

Водночас контакти із західними спецслужбами загострили питання політичного представництва українського визвольного руху за кордоном.

⁵ Memorandum, Assistant Director to Deputy Director, Plans, Ukrainian Position Paper. 1951. pp. 2.

⁶ Ruffner K. C. Cold War Allies: The Origins of CIA's Relationship with Ukrainian Nationalists. Studies in Intelligence. 1998. pp. 18–21.

⁷ Там само.

Американське керівництво, спираючись, зокрема, на звіти Ж. Араді, схилилося до співпраці з групою УГВР, яка мала значну підтримку серед молоді в Україні та вирізнялася самостійною політичною позицією. Паралельно ЗЧ ОУН вибудовували відносини з британською Таємною розвідувальною службою, яка, за окремими оцінками, вважала групу Бандери краще організованою в оперативному сенсі⁸.

У 1950 р. ЦРУ та SIS планували проведення спільних операцій на території України із залученням представників ЗП УГВР та ЗЧ ОУН як окремих структур. Через невизначеність мандату цих двох центрів і суперечності щодо легітимності представництва Проводу ОУН спільна кампанія зі збору розвідданих фактично унеможлиблювалася. На лондонських зустрічах 1951 р. представники ЦРУ відстоювали право ЗП УГВР репрезентувати український визвольний рух перед міжнародною спільнотою, тоді як британська SIS надавала перевагу ЗЧ ОУН⁹.

Плани співпраці із західними спецслужбами не обмежувалися політичними контактами. Їхнім практичним виявом стала підготовка кур'єрсько-десантних груп, які мали діяти на території Західної України. У березні – квітні 1951 р. група українських представників проходила підготовку в англійській розвідувальній школі за посередництва Богдана Підгайного. Вишкіл тривав два місяці на британській авіабазі на острові Мальта й був спрямований на розвиток навичок орієнтування, спостереження, фотографування об'єктів і підтримання конспіративного зв'язку. Очолив групу Мирон Матвієйко, відомий під псевдонімами «Усміх» і «Рамзес».

У ніч на 15 травня 1951 р. група Матвієйка була десантована на території Тернопільської області. Однак уже в ніч із 5 на 6 червня радянські спецслужби провели операцію з її викриття. Однією з причин швидкого провалу стала інфільтрація до групи двох раніше завербованих радянських агентів – «Пімсти»

⁸ Summary of Decision Reached During London Meeting, 23-26 April 1951. Режим доступу: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20%20VOL.%209%20%20%28DEVELOPMENT%20PLANS%29_0039.pdf

⁹ Там само.

і «Славка»¹⁰. Попри це, десантники встигли встановити контакти з місцевими представниками підпілля, отримати доступ до явочних місць і налагодити роботу радіоканалів. Під час допитів Матвієйко розкрив завдання місії, серед яких були спроби вирішення організаційних питань із Василем Куком, збір розвідданих про дислокацію радянських військ, суспільні настрої та становище в середовищі Червоної армії.

Паралельно з операцією групи ЗЧ ОУН на Тернопільщині американський транспортний літак висадив групу кур'єрів-парашутистів ЗП УГВР на території Дрогобицької області. Її очолив досвідчений діяч ОУН Василь Охримович. Групі вдалося встановити контакти з місцевим підпіллям, а сам Охримович певний час очолював Карпатський провід ОУН і передавав директиви від Закордонного проводу. Однак у жовтні 1951 р. парашутистів було викрито й заарештовано оперативно-бойовою групою МДБ¹¹.

Захоплення груп Матвієйка та Охримовича мало далекосяжні наслідки. Радянські спецслужби використали ці провали для проведення радіоігор і дезінформації закордонних центрів. Від імені заарештованих осіб МДБ надсилало за кордон сфабриковані радіограми з неправдивими відомостями про стан підпілля, суспільно-політичну ситуацію та перспективи розвитку мережі. Василь Кук у своїх пізніших «Роз'ясненнях до документів, що їх у 1951–1953 роках отримало ЗП УГВР за кордоном від ОУН-УГВР в Україні» зазначав, що КДБ, вичерпавши оперативний ресурс заарештованого Охримовича, поширював провокаційні дії за кордон, зокрема через фальшиві депеші від імені керівництва Проводу ОУН в Україні¹².

Остання кур'єрська група ЗЧ ОУН у складі трьох осіб на чолі з Михайлом Типишем, відомим під псевдонімом «Богдан», нелегально перетнула польсько-радянський кордон у жовтні 1960 р. в районі Перемишль – Добромиль і була

¹⁰ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. С. 202–205.

¹¹ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 255–269.

¹² Архів ОУН при Українській інформаційній службі у Лондоні. Ф. 3. <https://ounuis.info/library/books/930/sluzhba-bezpeky-revoliutsiinoi-oun-u-borotbi-z-nkvdnkhbmhbkhb.html>

викрита внаслідок операції КДБ «Рулон». За даними органів КДБ, упродовж 1950-х рр. було виявлено 17 кур'єрських груп ЗЧ ОУН та ЗП УГВР загальною кількістю 48 осіб; під час операцій було вилучено радіостанції, таємні документи, зброю, шифри та значні кошти¹³.

Таким чином, середина 1950-х – початок 1960-х рр. стали переломним етапом у діяльності закордонних центрів ОУН. Провали кур'єрсько-десантних операцій, посилення контролю радянських спецслужб і внутрішні суперечності в еміграційному середовищі зумовили поступову відмову від попередньої моделі прямого зв'язку з підпіллям. У 1963 р. VI Конференція ЗЧ ОУН доповнила «Устроєвий правильник ЗЧ ОУН» і фактично припинила практику відправлення кур'єрських груп в Україну¹⁴. Цю позицію відстоював Степан Ленкавський, який після вбивства Степана Бандери очолив Провід ЗЧ ОУН. Вважалося, що головний провід у Краї перебуває під контролем радянських каральних органів, а місцеві клітини в умовах тотального нагляду не можуть підтримувати стабільний зв'язок між собою¹⁵.

У цих умовах Провід ЗЧ ОУН пріоритезував пропагандивну, інформаційну та аналітичну роботу, спрямовану на викриття злочинів радянського режиму, підтримку української справи у світі та публічну дискредитацію радянської системи, зокрема під час судового процесу над убивцею Степана Бандери Богданом Сташинським.

1.2 Основні осередки діяльності закордонних центрів ОУН у Європі та США: організаційна мережа, політичне середовище та напрями роботи

У повоєнний період закордонні центри ОУН діяли в умовах складного й неоднорідного еміграційного середовища. Їхні основні осередки формувалися у Західній Європі, США та Канаді, тобто в тих країнах, де після Другої світової

¹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 0919, арк. 97. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.

¹⁴ Рій Г. Закордонні частини ОУН (1946-1968). Формування політичних структур ОУН на еміграції після Другої світової війни. С. 348–352.

¹⁵ Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946 рр.). Український визвольний рух. Львів, 2006. Зб. 7. С. 250–253.

війни сконцентрувалася значна частина української політичної еміграції. Ці осередки виконували різні, але взаємопов'язані функції: організаційну, політичну, ідеологічну, інформаційну, пропагандистську, зв'язкову та безпекову.

Одним із важливих об'єднавчих майданчиків українського й ширшого антикомуністичного руху став Антибільшовицький блок народів. У квітні 1946 р. в Мюнхені було створено АБН, який об'єднав національні організації народів Східної Європи та Азії, що перебували у сфері впливу СРСР. Головою АБН було обрано провідного члена ЗЧ ОУН Ярослава Стецька. Після завершення організаційного оформлення в 1954 р. АБН став однією з впливових структур світового антикомуністичного середовища¹⁶.

У межах цієї мережі ЗЧ ОУН прагнули не лише зберегти власну організаційну самостійність, а й інтегрувати українське питання в ширший контекст боротьби поневолених народів проти радянської імперської системи. Саме тому контакти з іншими еміграційними середовищами, антикомуністичними організаціями та політичними групами народів Східної Європи мали для ЗЧ ОУН не другорядне, а стратегічне значення.

Важливим напрямом діяльності закордонних частин ОУН був збір інформації про емігрантські громадсько-політичні організації з метою подальшої співпраці, обміну даними та координації в контексті антибільшовицької боротьби. Виконуючи цю роботу, співробітники СБ ЗЧ ОУН мали дотримуватися поміркованості у взаєминах з іншими еміграційними організаціями, оскільки будь-які конфлікти між ними могли бути використані органами КДБ для поглиблення розколів у діаспорі.

Аналіз розвідувальних звітів СБ Теренового проводу Німеччини ЗЧ ОУН за серпень 1962 р. і березень 1964 р. дає змогу окреслити основні напрями збору інформації щодо громадсько-політичних об'єднань. Об'єктами спостереження виступали мельниківці, «двійкарі», гетьманці, ЗП УГВР, Українське

¹⁶ Сич О. Військова політика Закордонних Частин ОУН в умовах розгортання холодної війни (1945–1950-ті рр.). Український визвольний рух. Львів, 2007. 36. 9. С. 92–100.

національно-демократичне об'єднання, Українська революційно-демократична партія, Союз українських ветеранів та інші структури. У звітах фіксувалися організаційна структура, керівництво, списки членів, напрями діяльності, видавнича робота, рівень співпраці з місцевими органами влади й українськими організаціями, а також внутрішні суперечки¹⁷.

Інструкція референтам СБ Теренових проведів ЗЧ ОУН від 1 листопада 1953 р. пропонувала подавати інформацію не лише про українські політичні спілки, а й про місцеві комуністичні партії, приховані комуністичні організації, російські політичні угруповання – соціалістів, монархістів, анархістів, а також про об'єднання інших народів: поляків, чехів, словаків, румунів, литовців, латишів, естонців та ін. Це свідчить, що закордонні центри ОУН розглядали еміграційне середовище як складний політичний простір, де необхідно було ідентифікувати потенційних союзників, опонентів і можливі канали радянського впливу.

Окремим і надзвичайно важливим напрямом роботи було поповнення бази даних про осіб, прямо чи опосередковано причетних до радянських спецслужб. Інструкція СБ ЗЧ ОУН від 15 квітня 1964 р., наголошуючи на важливості цієї роботи в середовищі громадсько-політичних організацій української еміграції, передбачала два основні методи: підбір надійних конфідентів і зовнішнє спостереження¹⁸.

Упродовж 1960-х рр. зовнішній і внутрішній моніторинг еміграційного громадсько-політичного середовища з боку закордонних центрів ОУН охопив більшість країн Західної Європи, США, Канаду і навіть Південну Америку¹⁹. Наприклад, візит заступника референта СБ ОУН Степана Мудрика-«Мечника» до Стокгольма влітку 1967 р. супроводжувався детальним інформуванням щодо наявності та активності російських емігрантських груп²⁰.

¹⁷ Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. С. 242–245.

¹⁸ Антонюк Я. М. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодні : у 5 т. Т. 4 : Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955) : наук. вид. Київ : 7БЦ, 2022. С. 304–310.

¹⁹ Антонюк Я. Stepan Bandera's safeguards: achievements and defeats (1945–1959). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 9. С. 116–117.

²⁰ Мудрик-Мечник С. Люди, роки й події: спогади. Мюнхен: Українське видавництво, 1986. С. 146–148.

У такий спосіб збір інформації про еміграційні громадсько-політичні організації, включаючи ЗП УГВР і «двійкарів», став одним із пріоритетних напрямів роботи СБ ЗЧ ОУН у центрах їхнього розосередження. Метою такої роботи було не лише стеження за середовищем, а й створення бази даних потенційних союзників, опонентів або відвертих противників, що мало важливе значення для безпеки всієї закордонної мережі.

Важливим інституційним елементом закордонної мережі стала Референтура підсоветських справ. IV Конференція ЗЧ ОУН 23 вересня 1953 р. заснувала її як спеціальну структурну одиницю для збору й аналізу інформації про радянську дійсність. У складі РПС діяло кілька відділів, що стежили за змінами в СРСР за окремими напрямками: збір інформації, справи України та СРСР, комуністична діяльність країн-сателітів, вивчення національно-революційного руху в Україні, архівування та систематизація даних²¹.

Члени РПС працювали над створенням і системним оновленням бази даних керівників органів КДБ, партійного активу УРСР, а також центрального апарату в Москві. Провід ЗЧ ОУН планував у перспективі розширити структуру РПС у межах кожного теренового проводу та налагодити контакти з громадсько-політичними й науково-дослідними установами, які займалися радянознавством²².

РПС співпрацювала, зокрема, з Інститутом вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені, а її матеріали використовувалися в науково-аналітичних і видавничих проєктах ЗЧ ОУН, зокрема в серії «Бібліотека українського підпільника». Однак фінансові труднощі, еміграція частини активу та кадровий дефіцит спричинили припинення діяльності Референтури наприкінці 1960-х рр.²³.

Після згорання діяльності РПС функції збору й аналізу відкритої інформації частково перейшли до Української інформаційної служби в Лондоні.

²¹ Сич О. Референтура Підсоветських справ – аналітичний орган проводу Закордонних частин ОУН. *Визвольний Шлях*. 2005. №4. С. 105–107.

²² Мудрик-Мечник С. Люди, роки й події: спогади. Мюнхен: Українське видавництво, 1986. С. 49–55.

²³ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Київ : Рідний край, 2000. С. 206–210.

Вулиця Liverpool Road, 200 стала одним із важливих інформаційно-видавничих осередків ОУН за кордоном. Саме там було зосереджено значний масив радянської періодики, зокрема видань «Правда», «Огонек», «Комсомольская правда», «Известия» та інших. Після опрацювання література впорядковувалася за тематичними напрямками – історичним, художнім, ідеологічним, юридичним, географічним тощо – і використовувалася як база для підготовки аналітичних звітів і довідок.

Отже, основні осередки діяльності закордонних центрів ОУН у Європі та Північній Америці не були лише політичними представництвами. Вони виконували функції інформаційних, аналітичних, безпекових, видавничих і зв'язкових центрів. Їхня робота спиралася на широку мережу теренових проводів, еміграційних організацій, молодіжних структур, антикомуністичних об'єднань і спеціалізованих референтур.

1.3. Професіоналізація кадрового складу спецслужб закордонних центрів ОУН і підготовка агентурно-зв'язкової мережі

Професіоналізація кадрового складу спецслужб закордонних центрів ОУН відбувалася поступово й була зумовлена самим характером протистояння з радянською системою. Якщо в 1940–1950-х рр. ключове значення мали досвід підпільної боротьби, кур'єрської роботи, нелегального зв'язку та взаємодії з осередками в Україні, то з 1960-х рр. дедалі важливішими ставали навички аналітичної роботи, збору інформації, перевірки осіб, спостереження за еміграційним середовищем, протидії радянській агентурі та роботи з відкритими джерелами.

Розвідувальна мережа СБ ЗЧ ОУН спиралася на роботу невеликих груп інформаторів, завданням яких було виявлення радянської агентури, спостереження за еміграційними організаціями, фіксація підозрілих осіб радянського походження, а також збирання відомостей про осіб із сумнівним або

кримінальним минулим. При референтурах СБ обласних і теренових проводів ЗЧ ОУН розвідувальну роботу вели так звані «інгвіліяційні звена»²⁴.

Інструкція для звітування «провідникам СБ» від 16 серпня 1945 р. передбачала кілька напрямів інформаційної роботи: більшовики, щодо яких вимагалася максимально точна інформація з адресами й фотоматеріалами; підозрілі особи, які намагалися увійти до складу ОУН; внутрішні питання, зокрема діяльність мельниківців, унівців, гетьманців; справи інших національностей, включаючи їхній вплив і ставлення до ОУН та радянської влади; кримінальні справи, пов'язані з українською еміграцією²⁵.

Починаючи із середини 1950-х рр., найбільш активно мережа інформаторів діяла в осередках української діаспори США і Канади. Інформаційний апарат референтури СБ Теренового проводу Канади в Торонто неодноразово подавав повідомлення про можливі зв'язки місцевих резидентів із Москвою. Так, у червні 1983 р. інформатор під псевдонімом «Іван» повідомив СБ ТП Канади про колишнього мельниківця з радянськими симпатіями, який брав участь у міжнародній конференції в Москві 1972 р. і під час відвідин рідного села у Львівській області зустрічався з представниками облвиконкому та учасниками творчих ансамблів СРСР. Загалом головним завданням розвідувальної мережі закордонних центрів ОУН упродовж усього періоду протиборства з радянськими спецорганами був моніторинг підозрілих осіб і потенційних провокаторів²⁶.

Основними напрямками контррозвідувальної діяльності були виявлення й нейтралізація агентури спецслужб противника, вивчення сил і засобів органів МДБ-КДБ, створення власних агентурних позицій, активна протидія радянським спецслужбам за кордоном і охорона керівного складу закордонних центрів. Така робота вимагала від співробітників СБ не лише політичної лояльності, а й

²⁴ Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. С. 350–353.

²⁵ Антонюк Я. М. Антирадянська діяльність ЗЧ ОУН в афганській війні (1979–1989). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. Вип. 52, ч. 2. С. 113–115.

²⁶ Антонюк Я. М. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення : у 5 т. Т. 4 : Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955) : наук. вид. Київ : 7БЦ, 2022. С. 299–305.

спеціальної підготовки, дисципліни, навичок спостереження, обережності в комунікації та вміння аналізувати суперечливі дані.

Ключові інструктивні документи Проводу СБ ЗЧ ОУН початку 1950-х рр., зокрема Інструкція ч. 1/53 та Інструкція ч. 2/53, визначали основні завдання й форми контррозвідувальної роботи в діаспорному середовищі. Перша інструкція зобов'язувала членів організації детально вивчати своє середовище проживання й роботи, виявляти «підозрілі явища і осіб» та щомісячно інформувати СБ про результати спостережень. Друга інструкція ще більше акцентувала на залученості всіх членів ОУН до розвідувальної та контррозвідувальної роботи для створення так званого «сировинного фонду даних», який надалі мали аналізувати кадрові працівники СБ²⁷.

Водночас найбільш активні й якісні інформатори розглядалися як потенційний кадровий резерв для референтур СБ. Тобто це означало, що професіоналізація відбувалася не лише через формальне навчання, а й через практичну участь у збиранні інформації, спостереженні, складанні звітів і перевірці осіб. У такий спосіб формувався тип співробітника, який мав поєднувати ідеологічну підготовку, конспіративну дисципліну й аналітичне мислення.

Результатом роботи есбістів ставало укладання звітних інформаційно-аналітичних матеріалів із детальним описом методів і тактики більшовицької агентури в конкретних географічних межах. Оперативне розроблення потенційного радянського агента починалося зі створення стандартизованої «картотеки підозрілого», де фіксувалися адреса, освіта, фах, опис зовнішності, стан здоров'я, політичні погляди, громадська активність та інші біографічні дані. Окрім картотек, велися також агентурні бази даних, у яких збиралася інформація про рівень державних кураторів агента, його досвід, наявність спеціальної

²⁷ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. С. 208–214.

підготовки, напрям роботи, статус, спосіб зв'язку з кураторами та дані про оточення²⁸.

Звітна документація СБ поділялася на предметну й нагальну. Предметні звіти готувалися раз на пів року і стосувалися стану окремих ділянок роботи референтури, тоді як нагальні звіти подавалися раз на три місяці щодо найважливіших оперативних справ. Донесення мали бути докладними, точними, інформативними, а ключові дані – зашифрованими. Про результати протидії ворожій агентурі СБ повідомляла голові Проводу ЗЧ ОУН, не розкриваючи джерел інформації.

Професіоналізація кадрів проявлялася також у створенні спеціалізованих напрямів роботи. На початку 1960-х рр. при «Централі» та теренових проводах СБ ЗЧ ОУН було створено «офензивні» відділи. Їхнім завданням був добір і підготовка осіб, які могли працювати під виглядом радянських туристів або співробітників міжнародних установ СРСР чи УРСР. Кандидатів добирали переважно з наукових і мистецьких кіл, тобто серед людей, добре обізнаних із соціокультурним середовищем СРСР і здатних увійти в довіру до радянських громадян²⁹.

Окрім цього, «офензивний» відділ займався інструктуванням західних громадян, зокрема українського походження, які мали намір відвідати СРСР або країни Організації Варшавського договору. Для збору й систематизації розвідувальної інформації від туристів з еміграційних кіл було створено референтуру «Суспільної опіки» ЗЧ ОУН. Інструкція для керівників обласних ланок цієї референтури від 5 червня 1975 р. рекомендувала створювати реєстри персональних даних осіб, які відвідували Україну: ім'я, прізвище, адресу, приналежність до закордонних центрів і товариств, наявність родичів в Україні³⁰.

Найбільші надії покладалися на подорожніх із середовища ОУН або членів їхніх родин, які отримували окремі інструкції від обласних провідників. Кожна

²⁸ Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Револуційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1994. С.90–91.

²⁹ Архів ОУН в УІС, ф. 1, оп. 1, арк. 74–77.

³⁰ Там само.

така поїздка мала завершуватися детальним звітом про її вплив на політичні погляди туриста, наявність контактів із радянськими державними структурами, спроби вербування органами КДБ і загальні враження від перебування в Україні.

Поширеною формою збору інформації було також опитування осіб, які прибували з СРСР або відвідували Україну. Однією з перших таких анкет стала «Пам'ятка відвідувачам із-за залізного занавісу», що складалася зі 197 питань для бесід із громадянами СРСР і була поширена на початку 1960-х рр.³¹ У грудні 1975 р. Тереновий провід Канади розробив власний квестіонар для радянських громадян за кордоном, у якому питання групувалися за блоками: освіта, місце роботи, роль партійних організацій у вищих навчальних закладах, кадрова політика ЦК КПРС, забезпечення продовольчими та промисловими товарами³².

Поряд із підготовкою кур'єрів і туристів важливе значення мала попереджувальна робота з емігрантами, які планували поїздки до УРСР. У пресі української діаспори з'являлися матеріали на кшталт повідомлення «Тим, які їдуть в Україну», де подорожніх застерігали щодо можливих провокацій, спроб вербування, нагляду з боку КДБ, необхідності обережності в контактах із місцевими мешканцями та відповідального ставлення до будь-яких доручень. Такі тексти виконували одночасно інформаційну, безпекову й дисциплінарну функції, оскільки мали зменшити ризики для самих подорожніх і для осіб, із якими вони могли контактувати в Україні.

Паралельно з «офензивними» відділами СБ ЗЧ ОУН у 1970-х рр. збором і аналізом відкритих радянських джерел інформації займалися ЗП УГВР та розвідка «двійкарів». Рішенням Великого збору ЗП УГВР у Нью-Йорку від 24 січня 1971 р. було створено спеціальну розвідувально-аналітичну групу, до завдань якої входили збір інформації про радянську дійсність через листування з родичами в УРСР, прямі контакти з радянськими громадянами та співпраця з журналістами, акредитованими для поїздок до СРСР³³.

³¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 0994, арк. 28. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.

³² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1048, арк. 91. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/25029/>

³³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 0991, арк. 83–85. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.

Отже, професіоналізація кадрового складу спецслужб закордонних центрів ОУН виявлялася не стільки у створенні формалізованих навчальних інституцій, скільки у виробленні системи інструкцій, картотек, звітності, перевірки осіб, підготовки інформаторів, роботи з туристами, опитування радянських громадян і аналізу відкритих джерел. Саме така модель відповідала умовам 1960–1990-х рр., коли прямий підпільний зв'язок з Україною ставав дедалі небезпечнішим, а головними засобами боротьби ставали інформація, аналітика, дисципліна, конспірація та здатність протидіяти радянській агентурі в еміграційному середовищі.

Висновки до розділу 1

У першому розділі з'ясовано, що формування спецслужб закордонних центрів ОУН було наслідком трансформації українського визвольного руху після Другої світової війни. Умови холодної війни, радянізація України, послаблення підпільної мережі та поява численної політичної еміграції зумовили потребу в організаційному оформленні закордонних структур, здатних виконувати політичні, інформаційні, зв'язкові й безпекові функції.

Встановлено, що ключовими організаційними формами стали Закордонні частини ОУН та Закордонне представництво УГВР. Якщо ЗП УГВР переважно виконувало дипломатичні й зовнішньополітичні завдання, то ЗЧ ОУН зосереджувалися на організаційному керівництві еміграційною мережею, політичній підготовці членства та забезпеченні безпеки середовища.

Показано, що співпраця українських еміграційних структур із західними спецслужбами мала прагматичний характер. Для ЗЧ ОУН і ЗП УГВР вона відкривала можливості підтримки антирадянської боротьби, тоді як для США і Великої Британії українські середовища були джерелом інформації про СРСР і потенційним каналом зв'язку з підрадянською Україною.

Окремо з'ясовано, що кур'єрсько-десантні операції початку 1950-х рр., зокрема групи Мирона Матвієйка та Василя Охримовича, засвідчили обмеженість прямого зв'язку із підпіллям в умовах посиленого контролю МДБ-

КДБ. Їхні провали були використані радянськими спецслужбами для радіоігор, дезінформації та подальшої розробки закордонних центрів.

У 1960-х рр. відбулася зміна стратегії ЗЧ ОУН: після припинення практики нелегального спрямування кур'єрських груп в Україну пріоритетними стали інформаційна, аналітична, пропагандистська та контррозвідувальна робота, що засвідчило перехід від підпільно-оперативної моделі до інформаційно-комунікаційної діяльності.

Визначено, що основні осередки діяльності закордонних центрів ОУН сформувалися у Західній Європі, США та Канаді. Важливу роль відігравали теренові проводи, Антибільшовицький блок народів, Українська інформаційна служба в Лондоні, Референтура підсоветських справ та інші структури, які забезпечували організаційну, аналітичну й інформаційну роботу.

З'ясовано, що професіоналізація спецслужб закордонних центрів ОУН проявлялася у виробленні інструкцій, веденні картотек, доборі інформаторів, звітності, перевірці підозрілих осіб і системному спостереженні за еміграційним середовищем, що дозволяло виявляти можливу радянську агентуру, аналізувати діяльність інших еміграційних організацій і підтримувати внутрішню безпеку мережі.

Отже, у першому розділі доведено, що спецслужби закордонних центрів ОУН сформувалися як відповідь на нові умови повоєнної еміграції та холодної війни. У 1960–1990-х рр. вони вже не діяли як класичне підпілля, а виконували переважно безпекові, інформаційні, аналітичні та зв'язкові функції, що стало основою для подальших напрямів їхньої діяльності.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ ЗАКОРДОННИХ ЦЕНТРІВ ОУН У 1960–1990-х рр.

2.1. Інформаційна війна та пропагандистська діяльність закордонних центрів ОУН як інструмент антирадянського протиборства

У 1960–1990-х рр. інформаційна війна та пропагандистська діяльність стали одним із центральних напрямів активності закордонних центрів ОУН. Це було зумовлено не лише внутрішньою логікою розвитку самого українського визвольного руху, а й загальною зміною історичних умов, у яких він діяв. До початку 1960-х рр. збройне підпілля ОУН і УПА на території УРСР було фактично ліквідоване, а можливість відновлення розгалуженої підпільної мережі в радянській Україні ставала дедалі менш реальною. У цих обставинах боротьба поступово переносилася у сферу політичної репрезентації, ідеологічного впливу, інформаційної мобілізації, протидії радянській дезінформації та підтримки тих форм опору, які виникали вже не як класичне підпілля, а як дисидентський, правозахисний, культурний і національно-демократичний рух³⁴.

Для закордонних центрів ОУН інформаційна діяльність не була допоміжним інструментом, покликаним лише супроводжувати політичну роботу. Вона стала окремим полем протиборства, у якому вирішувалося питання не тільки про ставлення західної громадськості до української справи, а й про здатність української еміграції зберегти власну політичну суб'єктність у ситуації постійного тиску з боку радянських спецслужб. КДБ намагався представити український визвольний рух як маргінальне, «реакційне», внутрішньо розколоте й нібито відірване від українського суспільства явище. Натомість закордонні центри ОУН прагнули довести, що боротьба за державну незалежність України не завершилася з розгромом повстанського підпілля, а продовжується в інших формах: через працю з еміграцією, іноземною пресою, міжнародними

³⁴ Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. С. 98–103.

організаціями, українськими політв'язнями, дисидентами, молоддю та середовищами, відкритими до антикомуністичної солідарності³⁵.

У самому середовищі ЗЧ ОУН пропаганда розумілася не як поверхове поширення гасел, а як систематична діяльність із формування ідейної позиції, національної свідомості та політичної готовності до боротьби. Показовим у цьому сенсі є машинописний документ 1960 р. «Завдання референтури – пропаганда ЗЧ ОУН», де пропаганда визначалась як поширення і поглиблення ідей нації, боротьби цієї нації, боротьби за форму національного самовиявлення – самостійну державу. У документі наголошувалося, що пропаганда ОУН не повинна бути тотожною партійній агітації у вузькому сенсі, оскільки йдеться про ширшу ідеологію націоналізму, зорієнтовану на історію, культуру, суспільне життя, політичну організацію та духовний світ нації³⁶. Це принципово важливо для розуміння всієї подальшої діяльності закордонних центрів: їхня інформаційна робота будувалася не лише на запереченні радянської системи, а й на пропонуванні власної моделі політичної лояльності – до української нації, державності й історичної пам'яті.

У цьому ж документі простежується одна з головних ідей пропагандистської роботи ЗЧ ОУН: необхідність відрізнити ворогів зовнішніх від внутрішніх, розкривати ворожі впливи у «деструктивній формі» та водночас спрямовувати політичну увагу не тільки на сучасність, а й на минуле й майбутнє нації. Така постановка питання відображала досвід тривалого протиборства з радянською системою, яка діяла не тільки прямим репресивним насильством, а й через контроль над мовою, історичною пам'яттю, пресою, освітою, культурою та легальними каналами спілкування із закордонними українцями. Саме тому для ЗЧ ОУН пропаганда ставала формою інтелектуальної самооборони: вона мала пояснювати українській еміграції, хто й якими методами намагається впливати на неї, як радянська влада конструює образ «буржуазного націоналізму», чому

³⁵ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. С. 304–310.

³⁶ Завдання референтури – пропаганда ЗЧ ОУН. 1960. 4 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/16628>.

офіційні радянські заяви не можна сприймати поза контекстом роботи КДБ та партійно-ідеологічного апарату.

Після Другої світової війни українська політична еміграція опинилася в ситуації, коли вона мусила одночасно виконувати кілька функцій: зберігати пам'ять про боротьбу ОУН і УПА, підтримувати зв'язок із підрадянською Україною, інформувати Захід про становище українців у СРСР, протидіяти радянському впливу на діаспору і шукати союзників серед інших антикомуністичних рухів. Передумови цього напряму були закладені ще у 1940–1950-х рр., коли спецпідрозділи ОУН і УПА поєднували розвідувальну, контррозвідувальну, зв'язкову та агітаційно-викривальну діяльність³⁷. Проте в 1960-х рр. ця спадщина була переосмислена: збройно-підпільний досвід поступово трансформувався в досвід еміграційної інформаційної боротьби.

Цю трансформацію добре видно на прикладі діяльності СБ ЗЧ ОУН. Розвиток спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій мав безперервний характер упродовж 1921–1991 рр., однак форми діяльності змінювалися відповідно до геополітичних умов і можливостей самого руху³⁸. У випадку 1960–1990-х рр. ідеться вже не про спробу відновлення підпільно-бойової моделі, а про діяльність у просторі еміграції, західної публічності, міжнародної антикомуністичної політики, діаспорних організацій, журналістики, молодіжних структур і правозахисних комунікацій. Тому інформаційна війна ЗЧ ОУН була багаторівневою: вона включала аналітичну роботу, видавничу діяльність, контрпропаганду, викриття радянської агентури, поширення матеріалів про дисидентів, участь у міжнародних акціях, роботу із західними журналістами й політиками, а також спроби впливу на громадян СРСР, які тимчасово опинялися за кордоном.

На початку 1960-х рр. мережа закордонних центрів ОУН залишалася достатньо розгалуженою. Вона охоплювала дванадцять країн світу й налічувала

³⁷ «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті рр. / упоряд. Д. Веденєєв, Г. Биструхін. Київ, 2006. С. 437–441.

³⁸ Алексєєва Л. Історія інакодумства в СРСР. Вільнюс; Москва: Вєсть, 1992. С. 176–180.

понад 50 тис. членів; найбільш стабільними були теренові проводи у США, Канаді, ФРН, Великій Британії, Франції, Австрії та Бельгії³⁹. Така географія створювала важливу перевагу: українське питання могло звучати не лише в одному еміграційному центрі, а одночасно в різних політичних, медійних і громадських просторах Заходу. Водночас саме ця розгалуженість робила закордонні центри ОУН об'єктом постійної уваги радянських органів держбезпеки. Для КДБ українська еміграція була небезпечною не через військову силу, а через здатність руйнувати радянську монополію на інтерпретацію України.

Радянська влада добре усвідомлювала значення інформаційного впливу еміграції. Тому проти українських закордонних центрів використовувалися не тільки агентурні й оперативні методи, а й широкий інструментарій дискредитаційної пропаганди. У документах КДБ, опублікованих у збірнику «Влада УРСР і закордонні українці», неодноразово простежується прагнення радянських органів послабити авторитет українських еміграційних організацій через публікації, контрольовані товариства культурних зв'язків, агентурні комбінації, фальшиві листи, компрометуючі матеріали та спроби поглиблення конфліктів між різними середовищами діаспори⁴⁰. У цьому контексті інформаційна війна мала дзеркальний характер: КДБ намагався переконати українців за кордоном, що радянська Україна є «нормальною» і «успішною», а націоналістична еміграція – анахронізмом; ЗЧ ОУН, навпаки, намагалися довести, що радянська «нормальність» тримається на репресіях, русифікації, цензурі та діяльності спецслужб.

Одним із характерних механізмів радянської інформаційної протидії були фальшиві або провокативні матеріали, спрямовані на деморалізацію і розкол української еміграції. У проєкті постанов із ділянки Служби безпеки для VI конференції ЗЧ ОУН зазначалося, що з березня 1955 р., від часу створення у

³⁹ «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті рр. / упоряд. Д. Веденєєв, Г. Биструхін. Київ, 2006. С. 237–240.

⁴⁰ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. С. 345–347.

Східному Берліні так званого «Комітету за повернення на Батьківщину», посилилася акція більшовицької агентури проти українського визвольного руху. У документі підкреслювалося, що така діяльність мала дві площини: приховану, пов'язану з агентурно-оперативними діями, та явну, пов'язану з пропагандою, спрямованою на моральну демобілізацію української еміграції, підрив довіри до провідів визвольного руху, створення симпатій до УРСР і дискредитацію самої ідеї незалежності⁴¹. Цей документ важливий тим, що показує: ЗЧ ОУН не сприймали радянську пропаганду як звичайну ідеологічну полеміку. Вони розглядали її як частину ширшої спецопераційної системи.

Особливо значущою була боротьба з радянськими спробами використати тему «повернення на Батьківщину». Для радянської влади вона мала не лише гуманітарний чи репатріаційний зміст, а й пропагандистське значення. Через такі комітети, товариства культурних зв'язків та контрольовані видання радянська сторона намагалася створити образ УРСР як «рідної землі», що нібито пробачає емігрантів і запрошує їх до повернення. Однак для ЗЧ ОУН така риторика була небезпечною, бо вона маскувала політичну залежність України від СРСР та замовчувала долю тих, хто міг потрапити під контроль радянських органів після повернення. Саме тому пропаганда ЗЧ ОУН була спрямована не тільки проти комуністичної ідеології як такої, а й проти радянських способів емоційної маніпуляції українською еміграцією.

Суттєве місце у протидії радянським кампаніям займала преса. Націоналістичні видання виконували функцію не лише політичної трибуни, а й своєрідного простору контррозвідувальної освіти. СБ ЗЧ ОУН публікувала викривальні матеріали під рубриками, які інформували еміграцію про методи роботи радянської агентури, про провокації проти відомих українських діячів, про спроби впливу на культурні й наукові середовища. У дисертації Я. Антонюка наголошено, що під рубрикою «З архівів СБ» такі матеріали публікувалися в газеті «Сурма» з 1949 р., а з 1954 р. – у «Шляху Перемоги»; з другої половини 1950-х рр. особливу роль відігравала протидія провокативним листівкам і

⁴¹ Проект постанов з ділянки Служби безпеки для VI-ої конференції ЗЧ ОУН. [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. 6 арк.

брошюрам, які надсилалися українським емігрантам поштою⁴². Отже, друкована преса була не просто засобом інформування, а інструментом безпеки.

Саме в цій площині треба розглядати діяльність Степана Мудрика-«Мечника», одного з ключових діячів СБ ЗЧ ОУН. Його спогади «Початок невідомого» важливі не лише як автобіографічне джерело, а й як свідчення людини, для якої боротьба після 1945 р. не завершилася, а лише змінила форми⁴³. Пам'ять про підпільний досвід, табори, післявоєнну еміграцію й безпекову роботу стала основою для подальшого бачення КДБ як противника, що діє не лише силою, а й словом, фальсифікацією, психологічним тиском і провокацією. У цьому сенсі мемуаристика діячів ОУН дає можливість побачити внутрішню мотивацію еміграційної інформаційної роботи: для її учасників це була не публіцистична діяльність, а продовження визвольної боротьби засобами слова, пам'яті та викриття.

Не менш важливою була й зовнішньополітична пропаганда, спрямована на західну аудиторію. Ще в промові Миколи Лебеда «Українська повстанча армія. Коли Західний світ визнав, що існують підпільні сили?», виголошеній 15 лютого 1961 р. у Єльському університеті, простежується прагнення показати український визвольний рух як частину ширшого європейського й антикомуністичного контексту⁴⁴. Лебедь звертав увагу на те, що під час Другої світової війни західна опінія цікавилася різними національними й партизанськими рухами, але український визвольний рух часто залишався поза належним розумінням. У такий спосіб він намагався подолати мовчання довкола УПА і представити українську боротьбу як явище, співмірне з іншими рухами опору. Це була не лише історична апологія, а й актуальна політична дія: нагадування Заходу, що українська проблема не є внутрішньою справою Радянського Союзу.

⁴² Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів : протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 322–324.

⁴³ Мечник С. Початок невідомого : спогади 1945–1954. Мюнхен : Українське видавництво, 1984. С. 64–68.

⁴⁴ Лебедь М. Українська повстанча армія. Коли Західний світ визнав, що існують підпільні сили? : промова, виголошена секретарем закордонних справ УГВР Миколою Лебедем 15 лютого 1961 р. [Б. м.] : [б. в.], 1961. 20 арк.

Подібну функцію виконували збірки матеріалів на кшталт «Українська визвольна справа і вільний світ: по сторінках закордонної преси»⁴⁵. Сам факт збирання й систематизації матеріалів іноземної преси свідчив про прагнення закордонних українських середовищ стежити за тим, як українська справа відображається поза еміграційним інформаційним простором. Для ЗЧ ОУН було важливо не лише продукувати власні тексти, а й фіксувати зовнішню рецепцію українського питання: які видання писали про Україну, у яких контекстах згадували визвольний рух, як формувалася західна опінія, де існували прогаліни або перекручення. Така робота мала стратегічний характер, бо дозволяла коригувати пропагандистські зусилля відповідно до реального стану міжнародної уваги.

Окремим напрямом інформаційної діяльності був збір і аналіз відомостей про радянську Україну. У сучасній термінології цей напрям можна було б наблизити до роботи з відкритими джерелами, але в умовах холодної війни він мав специфічне значення. Радянська преса, офіційна статистика, партійні документи, промови, повідомлення про культурне життя, матеріали про освіту, мову, науку, релігію й репресії – усе це ставало для еміграційних аналітиків матеріалом для реконструкції реального стану українського суспільства. Я. Антонюк і В. Трофимович наводять приклад референтури зв'язку з Краєм, яка 1960 р. видала для внутрішньоорганізаційного користування брошури «Про ХХ з'їзд КПСС», «Сільське господарство СРСР», «Концтабори СРСР», підготовлені на основі відкритих матеріалів⁴⁶. Це засвідчує, що пропаганда ЗЧ ОУН не зводилася до емоційного антикомунізму: вона спиралася на аналіз, зіставлення фактів і критичне читання радянського офіційного дискурсу.

Значення аналітичного напрямку посилилося у 1970-х рр. За рішенням Великого збору ЗП УГВР у Нью-Йорку від 24 січня 1971 р. було створено спеціальну аналітично-розвідувальну групу, до завдань якої входила робота з

⁴⁵ Українська визвольна справа і вільний світ : по сторінках закордонної преси. [Б. м.] : [б. в.], 1952. 2 арк.

⁴⁶ Антонюк Я. М., Трофимович В. В., Трофимович Л. В. Спецслужби закордонних центрів ОУН у другій половині 40-х років ХХ століття. Військово-науковий вісник. 2025. Вип. 43. С. 13–15. DOI: 10.33577/2313-5603.43.2025.3-20.

радянськими громадянами на Заході, збір інформації через листування з родичами в УРСР і співпраця з американськими журналістами, акредитованими в СРСР. Цей факт дуже показовий: у 1970-х рр. закордонні українські середовища дедалі чіткіше розуміли, що інформація з УРСР може надходити не лише через нелегальні канали, а й через особисті контакти, туристів, листування, журналістське середовище, дипломатичні й напівофіційні контакти. У таких умовах межа між розвідкою, журналістикою, політичною аналітикою і пропагандою ставала рухомою.

Особливо цікавими є матеріали, пов'язані з опитуванням радянських громадян за кордоном. У березні 1971 р. ОУН-с видала методичку «Вони вам не вірять», де прибулих із СРСР поділяли на кілька груп, а також застерігали, що кожна особа, яка виїжджає за кордон, обов'язково проходить перевірку КДБ. Цю методичку доповнювали «Питальник для бесід з радянськими громадянами за кордоном» та «Пам'ятка відвідувачам із-за залізного занавісу», яка складалася зі 197 питань⁴⁷. Ідеться про надзвичайно важливий інструмент інформаційної роботи: випадковий контакт із людиною з СРСР мав бути перетворений на джерело структурованої інформації про радянське суспільство, національні відносини, мову, освіту, релігію, партійний актив, масштаби русифікації та наявність опозиційних настроїв.

КДБ уважно стежив за цією діяльністю. За повідомленням органів КДБ УРСР до ЦК КПУ від 5 червня 1984 р., спецслужби ОУН активізували опитування громадян, які прибували з СРСР; анкети містили питання про радянський і партійний актив, національний склад, мову викладання у вищих навчальних закладах Львова й Києва, факти російщення, переслідування греко-католицьких священників⁴⁸. У цьому проявлялася важлива особливість інформаційної війни: ЗЧ ОУН намагалися зібрати саме ті відомості, які радянська влада приховувала або подавала у спотвореному вигляді. Тема

⁴⁷ Бажан О. Г. Український дисидентський рух: історико-політичний контекст. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 77–80.

⁴⁸ Горбуров Є. Г. Каральні органи радянської влади проти українського визвольного руху. Миколаїв, 2005. С. 29–30.

русифікації, стан української мови, релігійні переслідування, партійний контроль і національний склад інституцій були не другорядними деталями, а індикаторами реального колоніального становища України в СРСР.

Інформаційна діяльність ЗЧ ОУН була тісно пов'язана з підтримкою українського дисидентського руху. У 1960–1980-х рр. в УРСР формується середовище, яке вже не було організаційно пов'язане з ОУН, але продовжувало лінію національного, культурного й правозахисного опору радянській системі. Праці І. Дзюби, В. Чорновола, І. Світличного, Є. Сверстюка, діяльність Української Гельсінської групи, поширення самвидаву – усе це створювало новий тип опозиційної комунікації⁴⁹. Для закордонних центрів ОУН цей рух був принципово важливим, бо він доводив: українська національна ідея не зникла всередині УРСР, навіть якщо класичне підпілля було знищене.

У цьому контексті еміграційна пропаганда виконувала функцію посередництва між радянською Україною і Заходом. Самвидавні тексти, інформація про арешти, суди, табори, переслідування української мови й культури потребували виходу за межі СРСР. Саме тому кур'єрські й комунікаційні канали, туристичні поїздки, особисті контакти, листування та еміграційна преса перетворювалися на частини єдиного інформаційного ланцюга. «Український вісник», твори В. Чорновола, І. Дзюби, матеріали Української Гельсінської групи та інші документи ставали не лише свідченням внутрішнього спротиву, а й матеріалом для міжнародної антирадянської аргументації.

Важливим інструментом антирадянської інформаційної роботи стало радіомовлення. З березня 1953 р. у Мюнхені розпочала діяльність радіостанція «Визволення», згодом відома як радіо «Свобода». Формально вона виступала від імені Координаційного центру антибільшовицької боротьби, однак фактично була одним із важливих засобів психологічної війни в умовах холодної війни. Українська редакція радіостанції формувалася за участю представників закордонних українських націоналістичних організацій, а серед джерел

⁴⁹ Український правозахисний рух : документи й матеріали. Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1978. С. 77.

інформації використовувалися опрацьовані радянські видання, матеріали, здобуті через еміграційні канали, а також інформація, яку передавали кур'єри й особи, що підтримували контакти з УРСР⁵⁰.

Більшість оунівських центрів у досліджуваній період відійшли від радикальних гасел і зосередилися на підтримці дисидентів в УРСР, яким надавалася різноманітна допомога. Саме це твердження є ключовим для розуміння еволюції пропаганди. Якщо в ранній повоєнний період вона ще була тісно пов'язана з пам'яттю про збройну боротьбу, то в 1960–1980-х рр. дедалі більше орієнтувалася на правозахисний дискурс, викриття репресій, захист політв'язнів, критику русифікації та солідарність із новими формами українського руху, що не означало відмови від ідеї незалежності, але змінювало мову її представлення: незалежність дедалі частіше обґрунтовувалася через права людини, права нації, свободу культури, релігії та інформації.

Важливим інструментом інформаційної боротьби були міжнародні події, насамперед спортивні змагання та Олімпійські ігри. Я. Антонюк окремо дослідив «олімпійський аспект» антирадянської боротьби закордонних центрів ОУН у 1960–1988 рр.⁵¹. Такі події створювали сприятливі умови для пропагандистських акцій, оскільки збирали представників радянських делегацій, західну пресу, міжнародну аудиторію й активні діаспорні середовища. ОУНівці використовували Олімпіади як простір для поширення літератури, встановлення контактів, проведення інформаційних акцій і звернення до радянських громадян українського походження. У такій діяльності символічний вимір був не менш важливим за практичний: вона мала показати, що Україна існує не лише як радянська республіка в складі СРСР, а як окрема політична й національна реальність.

Показовою була підготовка до заходів під час Олімпійських ігор 1980 р., які відбувалися в Москві, а окремі змагання – у Києві, Ленінграді та Мінську. Через

⁵⁰ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 : монографія. Київ : Генеза, 2006. С. 78–79.

⁵¹ Антонюк Я. Stepan Bandera's safeguards: achievements and defeats (1945–1959). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 9. С. 112–114.

особливу увагу КДБ до іноземців українського походження оунівці здійснювали спеціальну підготовку своїх посланців до СРСР; дослідники згадують, що ретельно відібраних студентів Гарвардського та Філадельфійського університетів направляли у ФРН, де працівники СБ проводили з ними інструктаж⁵². Для нашої теми важливий не технічний бік цієї діяльності, а її інформаційний сенс: закордонні центри ОУН намагалися використати навіть жорстко контрольований радянський простір для встановлення контактів і поширення альтернативної інформації.

Олімпійська тематика продовжувалася і в 1988 р., коли Тереновий провід ЗЧ ОУН Канади сформував організаційний комітет у зв'язку із зимовими Олімпійськими іграми в Калгарі. За даними дослідників, під виглядом місцевих українців оунівці намагалися впливати на радянських спортсменів українського походження, закликаючи їх не повертатися до СРСР. Незалежно від практичних результатів таких дій, вони засвідчують важливу рису інформаційної війни ЗЧ ОУН: будь-яка міжнародна подія, де радянська репрезентація стикалася із західним світом, розглядалася як можливість поставити під сумнів радянську монополію на українську ідентичність.

Іншим важливим напрямом стала антирадянська кампанія довкола афганської війни 1979–1989 рр. ЗЧ ОУН проводили цю діяльність переважно через Антибільшовицький блок народів, а її характер був переважно пропагандистським: організація публічних заходів, мітингів, конференцій, пресових акцій, поширення листівок і систематичне висвітлення теми в газеті «Шлях Перемоги»⁵³. Афганська війна дала ЗЧ ОУН сильний аргумент проти радянської імперської політики: СРСР поставав не як «миролюбна» держава, а як агресор, що використовує поневолені народи, зокрема українців, для придушення свободи інших народів.

⁵² Антонюк Я. М., Трофимович В. В., Трофимович Л. В. Спецслужби закордонних центрів ОУН у другій половині 40-х років ХХ століття. *Військово-науковий вісник*. 2025. Вип. 43. С. 15–17. DOI: 10.33577/2313-5603.43.2025.3-20.

⁵³ Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 120–122. DOI: 10.15407/uhj2021.03.114.

У публікаціях «Шляху Перемоги» афганська тематика подавалася не лише як зовнішньополітична проблема, а як морально-політичне питання для українців. ЗЧ ОУН наголошували, що українські юнаки гинуть в Афганістані не за інтереси України, а за інтереси московської імперії; водночас моджахеди представлялися як народ, що бореться проти сильнішого окупанта⁵⁴. У цьому була очевидна паралель із власною історією українського визвольного руху. Через Афганістан ОУН пояснювала західній аудиторії та українській діаспорі універсальність антиімперської боротьби: українці, афганці, балтійські народи, кавказькі народи й інші спільноти, поневолені або загрожені Москвою, мали спільного противника – радянську імперську систему.

Спеціально для радянських солдатів, зокрема українського походження, ЗЧ ОУН виготовляли листівки, які мали передаватися через афганських повстанців. Їхній зміст апелював до пам'яті про Голодомор, українську визвольну боротьбу, русифікацію й парадоксальність ситуації, коли Москва знищує українців як націю, але водночас використовує їх для поневолення інших народів. Таким чином, афганський напрям поєднував кілька рівнів пропаганди: антирадянський, антиімперський, національно-визвольний і морально-психологічний. Він був спрямований не тільки на Захід, а й на самих радянських військовослужбовців, яких ОУН прагнула побачити не лише як частину радянської армії, а як потенційних союзників у боротьбі проти імперії.

Утім, інформаційна війна ЗЧ ОУН не обмежувалася зовнішніми кампаніями. Важливим її напрямом була внутрішня мобілізація української діаспори. У документі «Про життя української еміграції та стан української справи на зовнішньому відтинку» наголошувалося, що українці за кордоном становлять різнорідне середовище: частина виїхала з політичних причин, частина – як заробітчани, частина – після Другої світової війни; відмінними були країни проживання, рівень національної свідомості, ступінь організованості та

⁵⁴ Антонюк Я. М. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення : у 5 т. Т. 4 : Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955) : наук. вид. Київ : 7БЦ, 2022. С. 436–438.

готовність до політичної праці⁵⁵. І це означало, що пропаганда мала бути спрямована не тільки назовні, проти радянської системи, а й усередину еміграції – для підтримання єдності, ідейної дисципліни, національної пам'яті та зв'язку з українською справою.

Саме тому молодіжний напрям набував особливого значення. Співпраця СБ ЗЧ ОУН, Крайового зв'язку, СУМ та АБН створювала можливість залучати до інформаційної роботи покоління, яке народилося або виросло вже поза Україною. Для нього Україна часто існувала не як безпосередній життєвий досвід, а як пам'ять родини, політичний міф, культурна спадщина і моральне зобов'язання. Тому пропаганда мала не лише інформувати, а й виховувати: пояснювати історію визвольного руху, показувати злочини радянського режиму, формувати готовність до громадської активності, участі в демонстраціях, кампаніях підтримки політв'язнів, зборі коштів, поширенні літератури, роботі з пресою.

Значна увага приділялася також викриттю радянської дезінформації про ОУН і УПА. Радянська пропаганда протягом десятиліть формувала образ українського націоналіста як «зрадника», «фашиста», «терориста», «агента Заходу». Закордонні центри ОУН намагалися протиставити цьому власну історичну оповідь: про боротьбу за державну незалежність, про репресії, про радянські провокації, про агентурно-бойові групи, про методи МДБ-КДБ, про трагічну долю учасників підпілля⁵⁶. У цьому сенсі історична пам'ять була частиною інформаційної війни. Хто контролював розповідь про минуле, той впливав і на політичне майбутнє.

Особливого значення набула тема радянських агентурних методів. І. Патриляк у статті про агентурно-бойову групу «Форт» показує, як радянські органи держбезпеки використовували агентурно-бойові групи в боротьбі проти

⁵⁵ Про життя української еміграції та стан української справи на зовнішньому відтинку. [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. 5 арк.

⁵⁶ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 9 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943–1959. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2007.

підпілля ОУН у повоєнний період⁵⁷. Хоча хронологічно ця тема стосується 1948–1951 рр., для розділу про інформаційну війну вона має методологічне значення: закордонні центри ОУН у 1960–1990-х рр. пам'ятали досвід провокацій, перевербувань, імітацій, фальшивих груп, підставних контактів. Саме цей досвід пояснює їхню підозрілість до радянських ініціатив «культурних зв'язків», «повернення», «діалогу» чи «примирення». Усе це сприймалося не як нейтральна дипломатія, а як потенційний інструмент спецслужб.

Дисидентські комунікації в УРСР також мали власну специфіку. О. Мельникова-Курганова, аналізуючи особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960-х – початку 1990-х рр., підкреслює значення самвидаву, неофіційних каналів передавання інформації, критичного дискурсу й альтернативного трактування історичних або поточних подій⁵⁸, що важливо для нашого дослідження, бо закордонні центри ОУН не створювали дисидентський рух, але намагалися включити його голос у ширший міжнародний інформаційний простір. Самвидав у такому контексті був не просто внутрішнім явищем радянського суспільства, а матеріалом, який після потрапляння на Захід змінював міжнародне уявлення про УРСР.

У другій половині 1980-х рр., у добу перебудови, інформаційна діяльність закордонних центрів ОУН набула нових рис. Радянська система залишалася репресивною, однак простір публічності всередині СРСР поступово розширювався. З'являлися легальні й напівлегальні об'єднання, активізувалися Народний рух України, Українська Гельсінська спілка, екологічні, культурні, мовні й релігійні ініціативи. У цей період закордонні центри ОУН дедалі більше орієнтувалися не тільки на викриття радянської системи перед Заходом, а й на підтримку масового протестного руху в самій Україні⁵⁹. Відбувалася важлива зміна: інформаційна боротьба переставала бути переважно еміграційною і

⁵⁷ Патриляк І. К. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939–1960 рр.) : монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 276–280.

⁵⁸ Мельникова-Курганова О. С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр. : монографія. Маріуполь : ТОВ «ППНС», 2020. С. 111–113.

⁵⁹ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Київ : Рідний край, 2000. С. 280–282.

ставала взаємодією між еміграцією та відкритим українським рухом у республіці.

Наприкінці 1980-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН зосередили свої зусилля на підтримці масового протестного руху в УРСР. Допомога могла набувати різних форм: інформаційного супроводу, передавання матеріалів, технічної підтримки, контактів із західними політиками та журналістами, фінансових і організаційних ресурсів. У цей час інформаційна війна вже не обмежувалася протидією КДБ чи публікацією викривальних матеріалів. Вона входила в нову фазу – фазу участі в легалізації українського національного питання всередині самої УРСР.

Водночас КДБ не припиняв спроб дискредитації. Однією з останніх масштабних інформаційно-оперативних акцій була реакція на оперативну гру «Бумеранг» і пресконференцію в Києві восени 1988 р. Для радянської сторони подібні заходи були способом показати «контроль» над еміграційними структурами та представити їхню діяльність як безперспективну або керовану спецслужбами Заходу. Для ЗЧ ОУН відповідь на такі кампанії була питанням не лише репутації, а й політичного виживання: у момент, коли в Україні розгорталися легальні форми національного руху, радянська влада прагнула відокремити їх від еміграції, представити закордонну підтримку як компрометуючий чинник і тим самим послабити міжнародну солідарність.

Отже, інформаційна війна та пропаганда в діяльності закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр. мали кілька взаємопов'язаних вимірів. Перший – ідеологічний: формування й підтримка ідеї української державної незалежності, протиставленої радянській моделі «української радянської соціалістичної республіки». Другий – контрпропагандистський: викриття радянських фальсифікацій, агентурних дій, провокативних листівок, кампаній «повернення» та дискредитації еміграції. Третій – аналітичний: збір і систематизація відомостей про УРСР, радянську політику, русифікацію, репресії, релігійні переслідування, стан опозиційних настроїв. Четвертий – міжнародний: робота із західною пресою, громадськістю, політиками, антикомуністичними

організаціями та поневоленими народами. П'ятий – комунікаційний: підтримка дисидентів, самвидаву, політв'язнів і національно-демократичного руху в Україні.

Головна особливість цієї діяльності полягала в тому, що інформація для ЗЧ ОУН була не просто повідомленням про події. Вона була формою політичної дії. Опублікована стаття, передана брошура, викритий агентурний документ, поширений самвидав, виступ на мітингу, листівка до радянського солдата, промова в університеті чи збірка матеріалів іноземної преси – усе це становило частини одного процесу: боротьби за право говорити про Україну поза радянським контролем. Саме тому інформаційна війна закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр. була не периферійним напрямом, а однією з головних форм продовження українського визвольного руху після завершення його збройно-підпільної фази.

2.2. Агентурна робота в УРСР: канали зв'язку, кур'єрські контакти, підтримка дисидентського середовища та передавання інформації на Захід

Агентурна робота закордонних центрів ОУН в Українській РСР у 1960–1990-х рр. була одним із найскладніших і водночас найменш однозначних напрямів їхньої діяльності. Її не можна механічно ототожнювати з класичною підпільною агентурною мережею 1940-х – початку 1950-х рр., коли ОУН і УПА ще мали власні структури на українських землях, систему зв'язку, кур'єрські маршрути, розвідувальні звіти, підпільні осередки та локальні опорні пункти. У досліджуваний період ситуація була принципово іншою: організоване збройне підпілля було знищене, радянська контррозвідувальна система контролювала кордони, туристичні потоки, листування, контакти з іноземцями й середовище колишніх політичних в'язнів. Тому агентурна робота закордонних центрів ОУН в УРСР набувала переважно комунікаційного, інформаційно-аналітичного, зв'язкового та підтримувального характеру⁶⁰.

⁶⁰ Алексеева Л. Історія інакомумства в СРСР. Вільнюс ; Москва : Вєсть, 1992. С. 142–144.

У цій площині важливо відразу уточнити зміст самого поняття «агентурна робота». У радянській документації воно часто подавалося як доказ «підривної діяльності» закордонних націоналістичних центрів. КДБ кваліфікував контакти еміграції з українськими дисидентами, пересилання самвидаву, спроби отримати інформацію про становище в УРСР або допомогу політв'язням як елементи ворожої агентурної мережі. Натомість у логіці самих закордонних центрів ОУН така діяльність мала інше обґрунтування: вона розглядалася як спосіб підтримання зв'язку з Україною, збирання правдивої інформації про радянську дійсність, допомоги опозиційному середовищу та міжнародного інформування про репресії⁶¹. Саме тому в науковому аналізі необхідно розрізняти радянську криміналізувальну лексику та реальні функції цих контактів.

Вихідною передумовою агентурної роботи закордонних центрів ОУН була наявність історичного досвіду підпільної розвідки й зв'язку. У 1940–1950-х рр. спеціальні підрозділи ОУН і УПА вже мали розвинену практику збору інформації, виявлення агентури противника, перевірки кадрів, конспірації, передачі повідомлень, а також підтримання ліній зв'язку між різними ланками руху⁶². Однак після ліквідації підпілля цей досвід не міг бути відтворений у попередній формі. Він став радше організаційною пам'яттю, яка визначала обережність, недовіру до радянських каналів комунікації, увагу до агентурних провокацій і прагнення зберегти хоча б обмежений зв'язок із середовищами в Україні.

Спеціальні підрозділи українських націоналістичних організацій розвивалися безперервно упродовж 1921–1991 рр., хоча їхні методи та функції змінювалися залежно від політичних умов⁶³. Для 1960–1990-х рр. це означало перехід від підпільно-бойової моделі до моделі інформаційно-комунікаційної, у якій головними завданнями стали підтримання зв'язку, збір відомостей,

⁶¹ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. С. 100–101.

⁶² «Повстанська розвідка діє точно й відважно...» : документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті рр. / упоряд. Д. Веденєєв, Г. Биструхін. Київ, 2006. С. 190–193.

⁶³ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. С. 133–134.

передавання матеріалів, допомога дисидентам, аналіз відкритих і напіввідкритих джерел, а також протидія оперативним заходам КДБ⁶⁴. У цьому контексті агентурна робота в УРСР була не окремою ізольованою сферою, а частиною ширшої системи: Крайовий зв'язок, СБ ЗЧ ОУН, молодіжні середовища, видавничі структури, ЗП УГВР, АБН і українські діаспорні організації діяли взаємопов'язано.

Особливе місце в цій системі займала референтура Крайового зв'язку. Її функція полягала у підтриманні комунікації з Україною, отриманні інформації з УРСР, виявленні потенційних контактів серед опозиційно налаштованих осіб, передаванні матеріалів і забезпеченні зв'язку між закордонними центрами та українським середовищем. З 1960-х рр. діяльність СБ ЗЧ ОУН відбувалася у тісній взаємодії з референтурою Крайового зв'язку, Спілкою української молоді та Антибільшовицьким блоком народів⁶⁵. Це свідчить, що агентурна робота не була справою лише вузького безпекового апарату. Вона спиралася на широку еміграційну інфраструктуру, де кожен контакт, поїздка, лист, публікація або зустріч могли мати інформаційне значення.

Після фактичного згортання спроб відновити розвідувальну мережу на базі залишків оунівського підпілля в УРСР головним союзником закордонних центрів ОУН стала опозиційна творча інтелігенція. Починаючи з 1960-х рр. саме вона відігравала роль основного партнера закордонних центрів на території УРСР: їй надавали матеріальну допомогу, переправляли та друкували на Заході твори самвидаву, різними шляхами налагоджували зв'язки⁶⁶. Це була принципова зміна характеру агентурної діяльності. Якщо раніше її основою були підпільники, зв'язкові, кур'єри й конспіративні осередки, то тепер – письменники, журналісти, правозахисники, колишні політв'язні, молоді

⁶⁴ Решетченко Д. В. Історія Організації українських націоналістів (за фондами ЦДАЗУ). Архіви України. 2018. № 1. С. 162–164.

⁶⁵ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 530–532.

⁶⁶ Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни : нові документи і матеріали / упоряд., комент. В. Сергійчук. Київ : Дніпро, 1996. С. 366–370.

інтелектуали, релігійні активісти, родини репресованих і коло читачів самвидаву.

Окрему роль у поширенні інформації про український дисидентський рух відігравали еміграційні видавничі центри, зокрема «Смолоскип». Через такі осередки матеріали українського самвидаву, документи правозахисного руху, тексти В'ячеслава Чорновола, Івана Дзюби, матеріали Української Гельсінської групи та інші свідчення репресивної політики радянської влади виходили за межі СРСР і ставали частиною міжнародного інформаційного простору⁶⁷.

Поява українського дисидентського руху змінила саму природу контактів між еміграцією та УРСР. Дисиденти не були агентурою ОУН у прямому сенсі, і некоректно було б подавати їх як підпорядковану закордонним центрам мережу. Вони мали власну мотивацію, власні форми діяльності та власну інтелектуальну традицію, що виростала з досвіду шістдесятництва, захисту української мови й культури, правозахисної думки та критики радянської русифікаційної політики⁶⁸. Проте для закордонних центрів ОУН вони ставали природними союзниками, бо руйнували радянську тезу про повну лояльність українського суспільства до СРСР. Самвидав, відкриті листи, правозахисні документи, судові матеріали, повідомлення про арешти та табори були для еміграції безцінним джерелом правдивої інформації.

Саме в цьому контексті особливої ваги набув «Український вісник». Він став одним із найважливіших каналів альтернативної інформації про становище в УРСР. О. Мельникова-Курганова, аналізуючи дисидентські комунікації, підкреслює, що самвидавні тексти виконували функцію трибуни інакодумства, фіксували репресії, дезінформацію офіційних інстанцій, становище українських політв'язнів і різні форми протесту⁶⁹. За матеріалами справи КДБ «Блок», одним із центральних об'єктів переслідування був саме «Український вісник», а серед вилучених матеріалів фігурували самвидавні статті, брошури, збірки, заборонена

⁶⁷ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і - початок 1970-х років) : монографія. НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченко. Київ: Смолоскип, 2010. С. 98–100.

⁶⁸ Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. С. 88–89.

⁶⁹ Мельникова-Курганова О. С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр. : монографія. Маріуполь : ТОВ «ППНС», 2020. С. 70–72.

художня література, а також тексти, пов'язані з В. Морозом, С. Караванським, І. Сокульським та іншими діячами українського опору. Для закордонних центрів ОУН передавання таких матеріалів на Захід було одним із головних способів підтримки руху в Україні.

У цьому процесі кур'єри відігравали особливу роль. Вони не завжди були професійними агентами в класичному розумінні, часто йшлося про туристів, студентів, представників української діаспори, іноземців українського походження або осіб, які мали можливість легально відвідати УРСР. Їхні завдання могли включати зустрічі з окремими діячами, передання літератури, отримання рукописів, вивезення самвидаву, доставку матеріальної допомоги або збирання загальної інформації про настрої в Україні⁷⁰. КДБ, зі свого боку, намагався виявляти таких осіб, перехоплювати матеріали, використовувати затримання для дискредитації як дисидентів, так і закордонних центрів ОУН.

Відомо, що у 1968–1969 рр. серед західних туристів українського походження органи держбезпеки виявили 11 кур'єрів закордонних центрів ОУН, а через два роки – 12 ліній зв'язку та 7 кур'єрів⁷¹. Ці цифри важливі не самі по собі, а як свідчення того, що навіть в умовах жорсткого радянського контролю зв'язок між еміграцією та УРСР не був повністю перерваний. Водночас вони демонструють і масштаб небезпеки: кожна така лінія була предметом інтенсивної уваги КДБ, а кожен контакт міг обернутися арештом, допитом, публічною дискредитацією або оперативною грою.

Одним із найпоказовіших епізодів стала справа Ярослава Добоша. У січні 1972 р. було відкрито так звану «справу Добоша» – бельгійського студента українського походження, якого радянські органи звинуватили у перевезенні самвидавних текстів і зв'язках із закордонними групами ОУН⁷². Цей епізод мав наслідки, що далеко виходили за межі долі однієї людини. Він був використаний

⁷⁰ Патриляк І. К. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Львів : Часопис, 2012. С. 232–234.

⁷¹ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів : протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 256–259.

⁷² Шаповал Ю. І. Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. С. 200–203.

КДБ як привід і як інструмент ширшої репресивної кампанії проти української інтелігенції. У межах операції «Блок» було зафіксовано 563 особи, з яких 179, за радянською термінологією, брали участь в «антирадянських націоналістичних заходах»; за 1972–1973 рр., за даними КДБ УРСР, було заарештовано 18 осіб, а за 33 фігурантами з різних областей України велося спостереження.

Справа Добоша засвідчила, наскільки тісно радянські органи пов'язували внутрішній дисидентський рух із закордонними українськими організаціями. На організованій КДБ пресконференції 2 червня 1972 р., куди було запрошено близько 100 журналістів офіційних радянських ЗМІ, Добош мав публічно підтвердити версію про «ворожі» контакти українських дисидентів із закордоном⁷³. З погляду КДБ, це була спроба одночасно досягти кількох цілей: дискредитувати самвидав, представити українських інтелектуалів як агентів еміграції, залякати потенційних учасників комунікацій із Заходом і виправдати нову хвилю арештів. Отже, агентурна робота закордонних центрів ОУН у радянській інтерпретації перетворювалася на зручну схему пояснення будь-якої внутрішньої опозиції.

Особливо показовим є те, що Добош у радянській версії мав пов'язати діяльність дисидентів із закордонними організаціями ОУН. О. Мельникова-Курганова наголошує, що після публічного «каяття» і відмови від антирадянської діяльності його звільнили й відправили до Бельгії, однак сама справа вже виконала свою політичну функцію. Для закордонних центрів ОУН цей епізод був не просто провалом окремого каналу. Він показав, що радянська сторона здатна перетворити будь-який контакт на пропагандистський спектакль і використати його проти ширшого середовища. Саме тому після таких випадків питання перевірки, обережності, вибору каналів і довіри до контактів набувало особливої ваги.

Разом із тим справа Добоша не означала припинення контактів. Навпаки, вона засвідчила, наскільки важливим для обох сторін було інформаційне сполучення між УРСР і Заходом. Для дисидентів передати матеріали за кордон

⁷³ Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*. 3rd ed. Englewood : Ukrainian Academic Press, 1990. pp. 150–153.

означало вирватися з простору радянської цензури. Для закордонних центрів отримати такі матеріали означало мати доказову базу для міжнародної антирадянської кампанії. Для КДБ перервати цей ланцюг означало зберегти монополію на інформацію про Україну. Тому агентурна робота в УРСР фактично була боротьбою за канали комунікації: хто отримає, передасть, опублікує або заблокує інформацію.

Окремий напрям становили контакти із радянськими громадянами, які виїжджали на Захід. Закордонні центри ОУН розуміли, що не кожен такий громадянин може бути надійним співрозмовником: частина перебувала під контролем радянських органів, частина могла бути лояльною до режиму, частина – налякана або неспроможна говорити відверто. Саме тому в середовищі ОУН-с з'явилися методичні матеріали для бесід з радянськими громадянами. У березні 1971 р. було видано методичку «Вони вам не вірять», а також «Питальник для бесід з радянськими громадянами за кордоном» і «Пам'ятку відвідувачам із-за залізного занавісу», що містила 197 питань⁷⁴. Такі матеріали показують, що агентурна робота дедалі більше набувала характеру соціального опитування, політичної діагностики й аналізу настроїв.

Зміст таких питань був дуже промовистим. КДБ УРСР у повідомленні до ЦК КПУ від 5 червня 1984 р. фіксував, що спецслужби ОУН активізували опитування громадян, які прибували з СРСР; їх цікавили радянський і партійний актив, національний склад, мова викладання у вищих навчальних закладах Львова й Києва, факти русифікації, переслідування греко-католицьких священників⁷⁵. Тобто закордонні центри прагнули отримати відомості саме про ті сфери, де офіційна радянська картина була найбільш ідеологізованою: мова, релігія, національний склад установ, реальний стан української культури, присутність партійного контролю, можливості опору.

У 1985 р., за даними КДБ, учасників ЗЧ ОУН цікавили також нелегальні організації в Західній Україні, можливість їх переходу до збройної боротьби та

⁷⁴ Патриляк І. К. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Львів : Часопис, 2012. С. 378–380.

⁷⁵ Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. С. 64–67.

кількість українців серед військовослужбовців на території УРСР⁷⁶. Цей факт потребує обережної інтерпретації. Його не можна автоматично трактувати як доказ реальної підготовки до збройних дій, адже інформація походить із радянських повідомлень і могла бути подана в логіці перебільшення «націоналістичної загрози». Водночас сам інтерес до таких питань відображав прагнення закордонних центрів оцінити потенціал внутрішнього спротиву, рівень політичних настроїв у Західній Україні та можливість радикалізації опозиційного руху в умовах кризи радянської системи.

Важливу роль у цій діяльності відіграло листування з УРСР. На перший погляд, листи родичам або знайомим здавалися звичайним приватним каналом. Однак в умовах радянського контролю вони мали значний інформаційний потенціал. Через листи можна було дізнатися про настрої, побутові труднощі, арешти, обшуки, кадрові зміни, стан церковного життя, мовну політику, локальні конфлікти, реакцію людей на міжнародні події. Зрозуміло, що таке листування могло цензуруватися, а його учасники ризикували потрапити в поле зору КДБ. Проте саме тому закордонні центри намагалися читати такі матеріали не буквально, а аналітично: звертати увагу на натяки, замовчування, повторювані теми, зміни тональності⁷⁷.

У 1971 р. спеціальна аналітично-розвідувальна група ЗП УГВР, створена за рішенням Великого збору в Нью-Йорку, мала серед своїх завдань саме збір інформації через листування з родичами в УРСР, роботу з радянськими громадянами на Заході та співпрацю з американськими журналістами, акредитованими в СРСР. І це показує, що агентурна діяльність закордонних центрів ОУН не обмежувалася таємними контактами. Вона активно використовувала напівлегальні й легальні можливості холодної війни: журналістські поїздки, родинне листування, туристичні контакти, зустрічі на міжнародних заходах, діаспорні мережі та персональні знайомства.

⁷⁶ Ільницький В. Український національно-визвольний рух у Карпатському краї ОУН (1945 – 1954): історіографія проблеми. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. 2. С. 289–293.

⁷⁷ Горинь М. Листи з-за ґрат. Львів : Світ, 1995. С. 111–113.

Окремо слід згадати про міжнародні заходи як простір агентурно-комунікаційної роботи. Олімпійські ігри, молодіжні фестивалі, спортивні змагання, культурні події створювали можливості для контакту з громадянами СРСР, яких в інших умовах було майже неможливо зустріти без посередництва радянських інституцій. Я. Антонюк досліджував «олімпійський аспект» антирадянської боротьби закордонних центрів ОУН у 1960–1988 рр., а в спільній статті з В. Трофимовичем зазначено, що міжнародні заходи використовувалися для опитування радянських громадян, поширення літератури та привернення уваги до проблем в УРСР⁷⁸. Тут агентурна робота поєднувалася з пропагандою: контакт із радянським громадянином міг одночасно бути джерелом інформації і способом впливу на його уявлення про Україну, СРСР і Захід.

Особливо складним був олімпійський напрям 1980 р., коли ігри відбувалися в Москві, а частина змагань – у Києві. Закордонні центри ОУН, за даними дослідників, готували окремих посланців до поїздок у СРСР, зокрема студентів українського походження із західних університетів⁷⁹. Однак у науковому тексті важливо не романтизувати цю діяльність. В умовах СРСР будь-який контакт іноземця з місцевими громадянами був ризикованим, а підготовка до такої поїздки не гарантувала успіху. Радянська система мала значний апарат спостереження, контролю готелів, перекладачів, туристичних маршрутів і супроводу іноземців. Тому такі акції радше засвідчували прагнення прорвати інформаційну ізоляцію, ніж можливість створити сталу внутрішню мережу.

Агентурна робота в УРСР була також пов'язана з матеріальною підтримкою опозиційного середовища. Йдеться не лише про гроші, а й про літературу, друкарські матеріали, технічні засоби, інформаційні канали, можливість публікації текстів за кордоном, підтримку родин політв'язнів. У 1960–1980-х рр. така допомога була небезпечною для отримувачів, бо радянська влада могла трактувати її як доказ «зв'язків з антирадянськими центрами». Проте для багатьох дисидентів моральна й інформаційна підтримка Заходу була важливою,

⁷⁸ Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). Український історичний журнал. 2021. № 3. С. 120–121. DOI: 10.15407/uhj2021.03.114.

⁷⁹ Subtelny O. *Ukraine: A History*. Toronto : University of Toronto Press, 1988. pp. 409–411..

адже давала відчуття, що їхня боротьба не ізольована, а відома поза межами СРСР⁸⁰.

У другій половині 1980-х рр. характер агентурної та зв'язкової роботи знову змінився. Перебудова, гласність, Чорнобильська катастрофа, зростання національно-демократичного руху, легалізація частини громадських ініціатив і поява Народного руху України створили новий простір для контактів. Наприкінці 1980-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН зосередили зусилля на підтримці масового протестного руху в УРСР. Це була вже не агентурна робота у вузькому сенсі, а радше політико-комунікаційна підтримка відкритого руху: зв'язки з активістами, передання інформації, допомога технікою, поширення матеріалів, міжнародне висвітлення подій.

У цей період закордонні центри ОУН намагалися підтримувати Народний рух України, Українську Гельсінську спілку, екологічні та правозахисні ініціативи, релігійне відродження, зокрема легалізацію Української греко-католицької церкви. Якщо раніше головним завданням було вивести інформацію з України на Захід, то наприкінці 1980-х рр. дедалі важливішим став і зворотний рух: передати в Україну політичний досвід еміграції, матеріали, символіку, технічну підтримку, міжнародну увагу й відчуття солідарності⁸¹. У цьому сенсі агентурна робота поступово втрачала конспіративну замкненість і переходила в площину відкритих політичних контактів.

Водночас КДБ до останніх років існування СРСР продовжував бачити в таких контактах загрозу. В інформаційних документах КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ за 1970–1980-ті рр. неодноразово фігурують справи щодо діяльності закордонних оунівських організацій, антирадянськи налаштованих осіб, іноземних студентів, перебування іноземних громадян на території УРСР, розповсюджувачів антирадянської літератури та представників українського

⁸⁰ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Київ : Рідний край, 2000. С. 503–505.

⁸¹ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 490–493.

демократичного руху⁸². Така документація показує, що КДБ розглядав агентурну роботу закордонних центрів ОУН як довготривалу й системну проблему, навіть коли її реальні форми вже більше нагадували інформаційну підтримку, ніж класичну розвідку.

Особливістю цього протистояння було те, що радянська сторона сама активно використовувала агентурні й оперативні ігри проти закордонних центрів. У дисертації Я. Антонюка згадуються відомі оперативні ігри КДБ із закордонними центрами ОУН: «Перевал», «Каскад», «Міраж», «Бумеранг», а також гра «Центр», яку органи КДБ вели безпосередньо з шефом СБ ЗЧ ОУН Іваном Кашубою-«Чадом» і припинили лише 29 січня 1990 р.⁸³. Саме це свідчить, що агентурна робота була двостороннім процесом: ОУН намагалася підтримувати зв'язки з Україною й отримувати інформацію, а КДБ намагався ці зв'язки контролювати, підміняти, спрямовувати або використовувати для дискредитації.

У цьому сенсі вся агентурна робота в УРСР існувала під постійною загрозою провокації. Закордонні центри ОУН мусили враховувати, що контакт може бути підставним, лист – контрольованим, турист – завербованим, дисидент – під наглядом, а канал передачі матеріалів – уже відомим КДБ. Досвід радянських агентурно-бойових груп повоєнного періоду, зокрема описаний І. Патриляком на прикладі групи «Форт», показував, наскільки глибоко радянські спецслужби могли імітувати підпільні зв'язки, використовувати перевербованих осіб і створювати складні оперативні комбінації⁸⁴. Хоча цей приклад належить до попереднього періоду, він пояснює високий рівень недовіри й обережності в середовищі закордонних центрів у 1960–1980-х рр.

Утім, було б неправильно описувати агентурну роботу закордонних центрів ОУН лише через призму КДБ. Її гуманітарний і політичний вимір не менш

⁸² Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. С. 356–360.

⁸³ Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. С. 470–472.

⁸⁴ Патриляк І. Діяльність агентурно-бойової групи «Форт» як приклад боротьби радянських органів держбезпеки зі збройним підпіллям ОУН у повоєнний період. Український визвольний рух. № 4. С. 82–83.

важливий. Для української еміграції зв'язок з УРСР був способом не втратити відчуття реальної України. Для дисидентів контакт із закордоном був можливістю вийти з ізоляції. Для західної громадськості ці канали ставали джерелом відомостей про те, що відбувалося за радянською цензурною завісою. Для самої радянської влади вони були доказом того, що контроль над інформацією ніколи не був повним⁸⁵.

Отже, агентурна робота закордонних центрів ОУН в УРСР у 1960–1990-х рр. мала складну й еволюційну природу. Вона виросла з досвіду підпільної розвідки й кур'єрського зв'язку 1940–1950-х рр., але в нових умовах набула переважно інформаційно-комунікаційного характеру. Її головними формами стали підтримання контактів із дисидентами, передавання самвидаву, збирання відомостей про становище в УРСР, опитування радянських громадян за кордоном, використання туристичних і родинних каналів, матеріальна допомога опозиційному середовищу, підтримка політв'язнів і міжнародне поширення інформації про репресії.

Найважливішим результатом цієї діяльності було не створення широкої агентурної мережі всередині УРСР, а збереження каналу зв'язку між українською політичною еміграцією та внутрішнім опором. Саме цей канал дозволив закордонним центрам ОУН залишатися причетними до українського процесу навіть після ліквідації збройного підпілля. У 1960–1970-х рр. він підтримував дисидентську комунікацію, у 1980-х – забезпечував міжнародне висвітлення репресій і кризових явищ радянської системи, а наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. сприяв переходу від підпільно-дисидентських контактів до відкритої підтримки масового національно-демократичного руху. Саме тому агентурну роботу закордонних центрів ОУН в УРСР слід розглядати не як ізольовану спецслужбову практику, а як один із механізмів історичної тяглості українського визвольного руху в умовах пізнього радянського режиму.

⁸⁵ Українська Гельсінська група. 1978–1982 : документи і матеріали. Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1983.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було з'ясовано, що основні напрями діяльності спецслужб закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр. істотно відрізнялися від форм боротьби, характерних для періоду збройного підпілля 1940-х – початку 1950-х рр. Після фактичної ліквідації організованої підпільної мережі в УРСР діяльність закордонних центрів не припинилася, а трансформувалася відповідно до нових політичних умов. Її головними формами стали інформаційна війна, пропагандистська робота, підтримання каналів зв'язку з Україною, збір і передавання відомостей про становище в УРСР, підтримка дисидентського руху та протидія радянському контролю над інформаційним простором.

Встановлено, що інформаційна війна була одним із центральних напрямів діяльності закордонних центрів ОУН. Вона не зводилася до поширення антирадянських гасел, а охоплювала широку систему ідеологічної, аналітичної, видавничої, контрпропагандистської та міжнародно-комунікаційної роботи. Закордонні центри ОУН прагнули зруйнувати радянську монополію на інтерпретацію української історії, українського визвольного руху та становища України в СРСР. У цьому контексті важливе значення мали еміграційна преса, публічні заяви, брошури, матеріали для західної аудиторії, збірки публікацій іноземної преси, а також кампанії, спрямовані на викриття репресій, русифікації, переслідування дисидентів і релігійних громад.

Доведено, що пропагандистська діяльність закордонних центрів ОУН мала не лише зовнішній, а й внутрішньо-еміграційний вимір. Вона була спрямована на консолідацію української діаспори, підтримання національної пам'яті, виховання молодшого покоління еміграції та нейтралізацію радянських спроб моральної демобілізації українців за кордоном. Радянські органи держбезпеки намагалися через контрольовані видання, фальшиві документи, кампанії «повернення на Батьківщину» та дискредитаційні матеріали підірвати довіру до еміграційних проводів і посилити конфлікти між різними українськими політичними середовищами. У відповідь ЗЧ ОУН і пов'язані з ними структури

виробили систему контрпропаганди, що включала публічне викриття провокацій, попередження еміграційного середовища, аналіз методів КДБ і формування політичної стійкості діаспори.

З'ясовано, що важливим елементом інформаційної боротьби була аналітична робота з відкритими й напіввідкритими джерелами. Закордонні центри ООН систематично використовували радянську пресу, офіційні повідомлення, листування з УРСР, свідчення туристів, контакти з радянськими громадянами та матеріали самвидаву для реконструкції реального становища в радянській Україні. Особливу увагу приділяли питанням русифікації, стану української мови, переслідуванню греко-католицького духовенства, діяльності партійного апарату, репресіям проти інтелігенції та настроям серед населення.

Окремо встановлено, що закордонні центри ООН активно використовували міжнародні події як майданчики антирадянської пропаганди. Олімпійські ігри, молодіжні фестивалі, спортивні змагання, антикомуністичні акції та кампанії довкола афганської війни створювали можливості для поширення української тематики, контактів із радянськими громадянами, привернення уваги західної громадськості до імперського характеру політики СРСР. Особливо показовою була діяльність ЗЧ ООН у зв'язку з афганською війною 1979–1989 рр., коли через Антибільшовицький блок народів, публічні заходи, пресу та листівки до радянських військовослужбовців українського походження акцентувалася думка про те, що СРСР використовує поневолені народи для придушення свободи інших країн.

Проаналізована агентурна й зв'язкова робота в УРСР засвідчила, що в 1960–1990-х рр. вона набула переважно інформаційно-комунікаційного характеру. Її не можна ототожнювати з класичною агентурною мережею воєнного чи ранньоповоєнного часу. Основними формами стали підтримання контактів із дисидентами, передавання самвидаву, вивезення на Захід матеріалів про репресії, опитування радянських громадян за кордоном, використання туристичних і родинних каналів, листування, а також моральна й матеріальна підтримка українських політв'язнів і їхніх родин.

Визначено, що у 1960–1980-х рр. головним середовищем, з яким намагалися підтримувати зв'язок закордонні центри ОУН, стала українська творча інтелігенція, правозахисники, автори й поширювачі самвидаву, колишні політичні в'язні та учасники дисидентського руху. Це не означало організаційного підпорядкування дисидентів закордонним центрам, однак засвідчувало наявність спільного антирадянського, національно-культурного й правозахисного поля. Через публікацію самвидаву на Заході, поширення інформації про арешти та судові процеси, підтримку Української Гельсінської групи й інших ініціатив еміграційні структури сприяли міжнародному розголосу українського питання.

Показовим прикладом небезпеки такої комунікації стала справа Ярослава Добоша 1972 р., яку КДБ використав для дискредитації українських дисидентів і закордонних націоналістичних центрів. Цей епізод засвідчив, що радянські органи держбезпеки прагнули представити будь-який зв'язок між еміграцією та українським опозиційним середовищем як «ворожу агентурну діяльність». Водночас сама справа показала реальне значення таких каналів: саме через них самвидавні матеріали, інформація про репресії та голос української опозиції могли виходити за межі СРСР і ставати частиною міжнародного інформаційного простору.

Іншим показовим епізодом стало затримання 1 серпня 1977 р. студента педагогічного коледжу Кінгстон-он-Галл у Великій Британії Андрія Климчука. Його підготовку курував референт СБ Теренового проводу Канади Олександр Матла-«Антоненко». Завданням кур'єра було передати кошти, фотокамеру та шриффт для друкарської машинки одному з львівських дисидентів, який, як з'ясувалося, був агентом КДБ під псевдонімом «Крилатий». Під час обшуку у взутті Климчука було знайдено мікроплівки з антирадянськими документами. На відміну від Я. Добоша, він не визнав своєї причетності до розвідувальної мережі ОУН і після кількомісячного процесу був депортований за межі СРСР на початку 1978 р.

З'ясовано також, що наприкінці 1980-х рр. діяльність закордонних центрів ОУН зазнала чергової трансформації. В умовах перебудови, гласності, активізації Народного руху України, Української Гельсінської спілки, релігійного та національно-демократичного руху агентурно-зв'язкова робота поступово втрачала вузько конспіративний характер і переходила у площину відкритішої політичної, інформаційної та матеріально-технічної підтримки. Закордонні центри ОУН намагалися сприяти масовому протестному рухові в УРСР, передавати інформацію, технічні засоби, контакти, а також забезпечувати міжнародне висвітлення українських подій.

Отже, основні напрями діяльності спецслужб закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр. свідчать про глибоку трансформацію українського визвольного руху в еміграції. Його боротьба вже не могла здійснюватися у формах масового збройного підпілля, однак продовжувалася через інформацію, зв'язок, пропаганду, аналітику, підтримку дисидентів і протидію радянській дезінформації. Саме ці форми дозволили закордонним центрам ОУН зберегти політичну присутність у міжнародному просторі, підтримувати контакт із внутрішнім українським рухом і брати участь у процесах, які наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. привели до легалізації національно-демократичного руху та проголошення незалежності України.

РОЗДІЛ 3. ПРОТИБОРСТВО СПЕЦСЛУЖБ ЗАКОРДОННИХ ЦЕНТРІВ ОУН ІЗ КДБ

3.1. Операції спецслужб закордонних центрів ОУН із виявлення радянської агентури в еміграційному середовищі

Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із радянськими органами державної безпеки у 1960–1990-х рр. було складним, багаторівневим і тривалим процесом. Воно не обмежувалося лише прямою агентурною боротьбою або виявленням окремих радянських агентів у діаспорному середовищі. Йшлося про ширшу систему конфлікту, у межах якої КДБ намагався проникати в українські еміграційні структури, контролювати канали зв'язку з УРСР, дискредитувати провідних діячів ОУН, поглиблювати внутрішні суперечності між різними еміграційними середовищами й нейтралізувати вплив української політичної еміграції на західну громадську думку⁸⁶.

Водночас закордонні центри ОУН, насамперед СБ ЗЧ ОУН, виробили власну систему протидії радянським спецслужбам. Вона включала виявлення підозрілих осіб, ведення картотек, роботу інформаторів у діаспорі, аналіз радянських методів, публічне викриття провокацій, контрпропаганду, а також спроби зберегти канали зв'язку з Україною попри постійний нагляд і оперативні ігри КДБ⁸⁷.

Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із радянськими органами державної безпеки у 1960–1990-х рр. не обмежувалося боротьбою за канали зв'язку з Україною чи спробами підтримати дисидентський рух в УРСР. Не менш важливим напрямом була контррозвідувальна робота в самому еміграційному середовищі. Українська політична еміграція в Західній Європі, США, Канаді та інших країнах залишалася для КДБ об'єктом системної

⁸⁶ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. С. 290–302.

⁸⁷ Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. С. 87–91.

оперативної уваги, оскільки саме вона підтримувала міжнародну присутність українського питання, видавала антирадянську літературу, поширювала інформацію про репресії в УРСР і намагалася зберегти зв'язок із внутрішнім українським рухом⁸⁸.

У таких умовах Служба безпеки Закордонних частин ОУН виконувала не лише охоронну функцію щодо керівного складу чи організаційних осередків. Вона поступово перетворилася на механізм внутрішньої безпеки еміграційної мережі, який мав виявляти радянську агентуру, фіксувати підозрілі контакти, аналізувати поведінку окремих осіб, попереджати провокації та захищати організацію від дезінформації. За своєю суттю ця діяльність була реакцією на тривалий досвід боротьби з радянськими спецслужбами, які ще в 1940–1950-х рр. широко застосовували агентурно-бойові групи, перевербування, підставні контакти, радіоігри й психологічний тиск⁸⁹.

Контррозвідувальна логіка СБ ЗЧ ОУН здійснювалася не в умовах державного апарату, а в середовищі політичної еміграції. Це означало, що СБ не мала формальних повноважень державної спецслужби, однак спиралася на організаційну дисципліну, мережу прихильників, інформаторів, референтур, теренових проводів та особистих контактів. Її ефективність залежала від довіри всередині організації, здатності швидко фіксувати підозрілі явища, а також від уміння відрізнити реальну агентурну загрозу від внутрішніх конфліктів, особистих антипатій чи політичних розбіжностей.

Розвідувальна мережа СБ ЗЧ ОУН, за даними Я. Антонюка, спиралася на роботу невеликих груп інформаторів, завданням яких було виявлення радянської агентури, спостереження за еміграційними організаціями, фіксація підозрілих осіб радянського походження й осіб із сумнівним минулим. При референтурах СБ обласних і теренових проводів діяли так звані «інгвіліяційні звена», тобто

⁸⁸ Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 114–118.

⁸⁹ «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті рр. / упоряд. Д. Веденєєв, Г. Биструхін. Київ, 2006. С. 35–45.

групи спостереження й збору відомостей⁹⁰. У практичному сенсі це означало, що робота з безпеки була розподілена по всій організаційній мережі, а не зосереджена лише в центральному апараті.

Важливим документом для розуміння цієї системи була інструкція для звітування «провідникам СБ» від 16 серпня 1945 р. Вона визначала кілька напрямів інформаційної роботи: збір відомостей про більшовиків із максимально точними адресами й фотоматеріалами; фіксацію підозрілих осіб, які намагалися увійти до складу ОУН; спостереження за внутрішнім еміграційним середовищем, зокрема мельниківцями, унрівцями, гетьманцями; вивчення середовищ інших національностей; а також кримінальні справи, пов'язані з українською еміграцією⁹¹. Уже в цій ранній інструкції простежується логіка, яка зберігалася й пізніше: безпека організації розумілася як системне знання про середовище.

Середина 1950-х – 1960-ті рр. стали періодом, коли ця робота набула більшої організованості. Після провалів кур'єрських і десантних операцій, а також після вбивства Степана Бандери радянським агентом Богданом Сташинським у 1959 р., питання безпеки провідних діячів, перевірки контактів і контролю за потенційними агентурними каналами стало ще гострішим⁹². Для ЗЧ ОУН цей досвід був доказом того, що КДБ здатен діяти далеко за межами СРСР, використовуючи не лише пропаганду, а й агентурні, оперативні та силові методи.

Контррозвідувальна діяльність СБ ЗЧ ОУН мала кілька основних напрямів. По-перше, йшлося про виявлення агентури радянських спецслужб серед української еміграції. По-друге, про спостереження за радянськими дипломатичними, торговими, культурними й іншими представництвами, через які могли діяти співробітники або агенти КДБ. По-третє, про аналіз методів радянської роботи: компрометації, вербування, провокацій, поширення

⁹⁰ Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. С. 304–308.

⁹¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. С. 180–186.

⁹² Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів : протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 210–216.

фальшивих матеріалів. По-четверте, про попередження еміграційного середовища через пресу, публічні доповіді, внутрішні інструкції й застереження.

Показовим прикладом такої попереджувальної роботи є лист членам ОУН про діяльність агентури КГБ (Рис. 3.1.)⁹³. В описі Архіву ОУН зазначено, що документ походить з архівної колекції Бадфорда й містить інформацію про діяльність агентури КГБ та заходи, пов'язані зі святкуванням 1000-ліття Хрещення України-Руси.

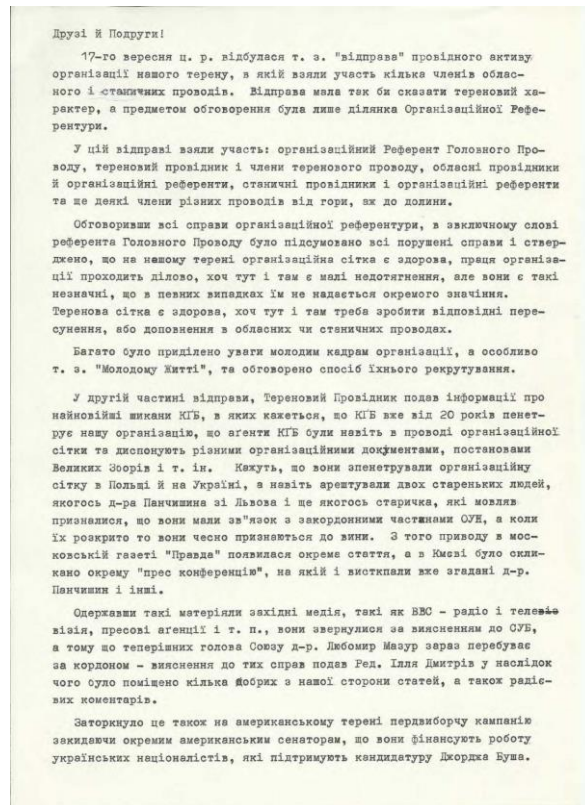

Рис. 3.1. Фрагмент листа членам ОУН про діяльність агентури КГБ, 1988 р.

Візуальним підтвердженням теми боротьби з КГБ для самого еміграційного середовища може бути видання С. Мудрика-Мечника, присвячене діяльності Служби безпеки революційної ОУН у боротьбі з радянськими спецслужбами. На сторінці Архіву ОУН зазначено, що видання зберігається в Бібліотеці Архіву

⁹³Лист членам ОУН про діяльність агентури КГБ. 1988. 3 арк. Машинопис. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Тереновий провід ОУН у Великій Британії. Фондоутворювач: архівна колекція Бадфорда. URL: <https://ounuis.info/territorial-executive-oun-in-gt-britain-f-2/664/lyst-chlenam-oun-pro-diiialnist-ahentury-khb.html>.

ОУН в УІС у Лондоні, має цифрову копію, видане 1994 р. у Тернополі й налічує 123 сторінки. У книзі описується “нелегка боротьба Служби безпеки ОУН під час польської, більшовицької та гітлерівської окупацій” (Рис. 3.2.)⁹⁴.

Рис. 3.2. Титульна сторінка книги С. Мудрика-Мечника “Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ”

У книзі С. Мудрика-Мечника “Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ” описано принципи звітування, спостереження та збору первинної інформації, які мали забезпечити створення своєрідного «сировинного фонду даних» для подальшого аналізу. Ідеться не про хаотичне стеження, а про спробу впорядкувати інформацію про потенційні загрози.

Інструкція ч. 1/53 зобов’язувала членів організації уважно вивчати своє середовище проживання й праці, фіксувати підозрілі явища та осіб, а також регулярно інформувати СБ про результати спостережень. Інструкція ч. 2/53 розширювала цю вимогу й наголошувала, що всі члени ОУН мають бути залучені

⁹⁴ Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. 123 с. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. URL: <https://ounuis.info/library/books/930/sluzhba-bezpeky-revoliutsiinoi-oun-u-borotbi-z-nkvdnkhbmhbkhb.html>.

до розвідувальної та контррозвідувальної пильності, оскільки саме широкий збір початкової інформації дозволяє кадровим працівникам СБ виявляти закономірності, ризики й потенційні агентурні зв'язки⁹⁵. Таким чином, організаційна дисципліна поєднувалася з контррозвідувальною культурою.

Окреме значення мало ведення картотек. Оперативне розроблення потенційно підозрілої особи починалося зі створення стандартизованої «картотеки підозрілого», де фіксувалися установчі дані: ім'я, адреса, освіта, фах, зовнішність, стан здоров'я, політичні погляди, громадська активність, зв'язки та інші біографічні відомості. Така практика показує, що СБ ЗЧ ОУН намагалася працювати не лише з чутками чи інтуїтивними підозрами, а зі структурованою інформацією.

Крім персональних картотек, важливими були агентурні бази даних, у яких фіксували рівень можливих кураторів агента, його досвід, наявність спеціальної підготовки, напрям роботи, статус, спосіб зв'язку з радянськими структурами та дані про оточення⁹⁶. Такі матеріали дозволяли аналізувати не тільки конкретну особу, а й ширші зв'язки, через які радянські спецслужби могли впливати на еміграційне середовище.

Звітна документація СБ поділялася на предметну й нагальну. Предметні звіти стосувалися стану окремих ділянок роботи референтури й подавалися у визначені терміни, тоді як нагальні звіти мали інформувати про найважливіші оперативні справи. Вимога точності, докладності та шифрування ключових даних свідчила про високий рівень уваги до безпеки джерел і внутрішньої конспірації. Про результати протидії ворожій агентурі СБ повідомляла керівництво ЗЧ ОУН, але без розкриття джерел інформації, що мало запобігти витоку даних. У авторській схемі візуалізовано логіку такої роботи (Рис. 3.3).

⁹⁵ Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. С. 87–88. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. URL: <https://ounuis.info/library/books/930/sluzhba-bezpeky-revolutsiinoi-oun-u-borotbi-z-nkvdnkhbmhbkhb.html>.

⁹⁶ Там само. С. 90–91.

Рис. 3.3. Схема контррозвідувальної роботи СБ ЗЧ ОУН в еміграційному середовищі

Джерело: складено авторкою на основі праць Я. Антонюка та С. Мудрика-Мечника.

Контррозвідувальна діяльність СБ ЗЧ ОУН була спрямована не лише проти явних радянських представників. Значно складнішим завданням було виявлення осіб, які могли діяти приховано: підтримувати контакти з радянськими установами, відвідувати СРСР за підозрілих обставин, поширювати прорадянські матеріали, провокувати конфлікти або збирати відомості про українські організації. Саме тому СБ уважно стежила за діаспорним політичним середовищем, включаючи не лише власні структури, а й інші українські та неукраїнські еміграційні групи.

У звітах СБ Теренового проводу Німеччини ЗЧ ОУН за серпень 1962 р. і березень 1964 р. аналізувалися мельниківці, «двійкарі», гетьманці, ЗП УГВР, Українське національно-демократичне об'єднання, Українська революційно-демократична партія, Союз українських ветеранів та інші організації. Фіксувалися їхня структура, керівництво, списки членів, видавнича діяльність, співпраця з місцевою владою, контакти з українськими організаціями й

внутрішні суперечки⁹⁷. На перший погляд, така практика могла виглядати як внутрішньоєміграційне стеження, однак у контексті протидії КДБ вона мала насамперед безпековий характер: будь-який конфлікт або розкол у діаспорі міг бути використаний радянськими спецслужбами.

Інструкція референтам СБ теренових проводів ЗЧ ОУН від 1 листопада 1953 р. вимагала подавати інформацію не лише про українські політичні спілки, а й про місцеві комуністичні партії, приховані комуністичні організації, російські політичні угруповання – соціалістів, монархістів, анархістів, а також об'єднання інших народів: поляків, чехів, словаків, румунів, литовців, латишів, естонців тощо. Такий широкий горизонт спостереження пояснюється тим, що радянські спецслужби могли використовувати не лише українське середовище, а й будь-які еміграційні, культурні чи політичні організації як канали впливу або збору інформації.

Особливо важливою була робота з виявлення осіб, прямо чи опосередковано пов'язаних із радянськими спецслужбами. Інструкція СБ ЗЧ ОУН від 15 квітня 1964 р. наголошувала на необхідності поповнення бази даних про таких осіб і пропонувала два основні методи: підбір надійних конфідентів та зовнішнє спостереження⁹⁸. У цьому проявляється поєднання двох рівнів роботи: внутрішнього, заснованого на людських джерелах у середовищі, та зовнішнього, пов'язаного з фіксацією поведінки, контактів, маршрутів і публічної активності підозрюваних осіб.

Упродовж 1960-х рр. такий моніторинг охопив значну частину еміграційних центрів у Західній Європі, США, Канаді й навіть Південній Америці⁹⁹. Це свідчить, що СБ ЗЧ ОУН розглядала боротьбу з агентурою не як локальне завдання одного теренового проводу, а як загальноорганізаційну проблему. Радянські спецслужби діяли транснаціонально, отже й відповідь української еміграції мусила мати мережевий характер.

⁹⁷ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Київ : Рідний край, 2000. С. 250–255.

⁹⁸ Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. С. 78–82.

⁹⁹ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) : у 3 т. / за заг. ред. В. Сергійчука. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. Т. 3. С. 317–319.

Показовим є приклад поїздки заступника референта СБ ОУН Степана Мудрика-«Мечника» до Стокгольма влітку 1967 р. Цей візит супроводжувався детальним інформуванням щодо наявності й активності російських еміграційних груп, що могло мати значення для оцінки радянського впливу в місцевому середовищі. Важливо, що СБ ЗЧ ОУН цікавили не лише українські осередки. Російські еміграційні організації, радянські службовці, культурні представництва, торгові структури й інші канали комунікації могли бути потенційно пов'язані з радянською розвідкою або використовуватися для оперативного прикриття.

У 1980-х рр. мережа інформаторів залишалася активною, особливо в середовищі української діаспори США і Канади. Я. Антонюк наводить приклад повідомлення інформатора під псевдонімом «Іван», який у червні 1983 р. інформував СБ Теренового проводу Канади про колишнього мельниківця з радянськими симпатіями. Підозри викликали його участь у міжнародній конференції в Москві 1972 р., поїздки до рідного села у Львівській області та контакти з представниками облвиконкому й радянськими творчими колективами¹⁰⁰. Цей приклад показує, що критеріями підозри могли бути не лише прямі докази співпраці з КДБ, а й сукупність обставин: контакти з радянськими установами, регулярні поїздки, демонстративні симпатії до СРСР, участь у заходах, які могли контролюватися радянською стороною.

Окремим напрямом контррозвідувальної роботи було спостереження за радянськими службовцями, які перебували за кордоном під дипломатичним, торговим, журналістським, культурним або іншим офіційним прикриттям. У логіці СБ ЗЧ ОУН ці особи могли бути не лише представниками радянської держави, а й потенційними учасниками агентурної мережі. Такий підхід був зумовлений практикою радянських спецслужб, які широко використовували

¹⁰⁰ Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. С. 299–301.

офіційні представництва як канали збору інформації, вербування й впливу на еміграційне середовище¹⁰¹.

У 1960-х рр. у практиці СБ ЗЧ ОУН поширився нагляд за радянськими службовцями. Одним із прикладів, який подається в дослідженнях, стало викриття директора радянського торгового представництва в Гамбурзі Дмитра Кірпічова, якого СБ розглядала як високопоставленого радянського агента. Увагу есбістів привернули його часті поїздки з Гамбурга до Мюнхена й назад. У ході спостереження було виявлено коло його контактів, зокрема серед представників радянського дипломатичного корпусу¹⁰².

Цей випадок важливий не стільки як окремий епізод, скільки як приклад логіки контррозвідального мислення СБ ЗЧ ОУН. Радянські торгові представництва, дипломатичні установи, культурні делегації або журналістські канали розглядалися як потенційні «точки входу» КДБ в еміграційне середовище. Тому будь-яка незвична активність радянського службовця – часті переїзди, контакти з емігрантами, інтерес до українських заходів, спроби неформального спілкування – могла ставати підставою для спостереження.

Поряд із цим СБ ЗЧ ОУН не лише збирала відомості про радянських представників, а й намагалася поширювати інформацію про методи їхньої роботи серед еміграційного загалу. У цьому контексті контррозвідка переходила в площину контрпропаганди. Завдання полягало не тільки в тому, щоб виявити окрему особу, а й у тому, щоб сформувані в діаспорі розуміння радянських методів: підставних контактів, фальшивих листів, використання культурних делегацій, спроб вербування під час поїздок до СРСР, роботи через родинні зв'язки або ностальгічні настрої.

Одним із найбільш характерних способів протидії радянській агентурі було публічне викриття її методів через пресу й спеціальні інформаційні матеріали. Націоналістичні видання виконували не лише пропагандистську, а й безпекову функцію. Через них українська діаспора отримувала попередження про можливі

¹⁰¹ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 : монографія. Київ : Генеза, 2006. С. 216–228.

¹⁰² Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. С. 92–96.

провокації, підроблені матеріали, агентурні схеми й методи радянської дезінформації.

У газеті «Сурма» діяла рубрика «З архівів СБ», у якій на основі контррозвідувальних матеріалів ЗЧ ОУН подавалися відомості про прийоми оперативної роботи радянських спецслужб, провокації проти української еміграції, діяльність агентури й психологічні характеристики окремих співробітників радянського апарату¹⁰³. Така рубрика перетворювала закриту інформацію СБ на інструмент колективної оборони середовища.

Подібну функцію виконувала рубрика «Пересторога» в «Інформаційному бюлетені Генерального секретаріату закордонних справ УГВР». У ній публікувалися попередження щодо осіб, яких підозрювали у співпраці з радянськими спецслужбами або в діяльності, небезпечній для еміграційного руху. Важливо, що такі матеріали мали не лише інформаційний, а й дисциплінарний характер: вони сигналізували еміграційному середовищу про необхідність обережності в контактах і про те, що радянська агентурна робота є реальною, а не уявною загрозою.

Публічне викриття агентури мало й психологічний вимір. КДБ прагнув діяти приховано, використовуючи недовіру, чутки, конфлікти й фальшиві матеріали. Коли СБ ЗЧ ОУН виносила інформацію про такі методи в публічний простір, вона намагалася зруйнувати ефект таємності й повернути ініціативу собі. У цьому сенсі рубрики «З архівів СБ» або «Пересторога» були не просто газетними публікаціями, а частиною контррозвідувальної стратегії.

Окреме місце займали публікації інструктивних документів радянських спецслужб або матеріалів, здобутих СБ. Наприклад, у виданнях української еміграції оприлюднювалися документи, що стосувалися методів ведення розвідувально-підривної діяльності в середовищі українських емігрантів. Для читачів такі матеріали були важливими тому, що демонстрували: радянська

¹⁰³ Антонюк Я. М. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення : у 5 т. Т. 4 : Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955) : наук. вид. Київ : 7БЦ, 2022. С. 323–325.

пропаганда й агентурна робота мають конкретну інструктивну основу, а не є лише загальним ідеологічним тиском.

У 1950–1960-х рр. подібні викриття були особливо важливими через активізацію радянських кампаній, пов'язаних із темою «повернення на Батьківщину», культурних зв'язків із закордонними українцями та спробами представити УРСР як «рідну радянську Україну», відкриту до емігрантів. Для СБ ЗЧ ОУН такі кампанії були небезпечними, оскільки могли маскувати агентурну роботу, моральний тиск, спроби вербування або компрометації еміграційних діячів¹⁰⁴.

Разом із тим контррозвідувальна діяльність у діаспорному середовищі мала не лише захисний, а й проблемний вимір. Постійна загроза радянського проникнення формувала атмосферу підозри, у якій будь-які контакти з радянськими установами, поїздки до УРСР або публічні симпатії до радянської України могли викликати інтерес СБ. З одного боку, така пильність була зрозумілою з огляду на реальну діяльність КДБ. З іншого боку, вона могла посилювати внутрішні конфлікти, особливо між різними політичними середовищами української еміграції – ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, ОУН(з), мельниківцями, гетьманцями та іншими організаціями.

КДБ намагався використовувати саме ці суперечності. Радянська сторона поширювала компрометуючі матеріали, фальшиві листи, брошури й підроблені документи, які мали посилити взаємну недовіру між українськими еміграційними організаціями. У таких умовах СБ ЗЧ ОУН повинна була не лише виявляти реальну агентуру, а й уникати ситуації, коли сама підозріливість ставала інструментом радянської провокації.

Саме тому в документах і практиці СБ простежується прагнення до систематизації інформації: картотеки, звіти, повторна перевірка, зіставлення даних із різних джерел. Така робота не усувала ризику помилок, але дозволяла зменшити вплив емоційних оцінок і політичних упереджень. У цьому полягала

¹⁰⁴ Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни : нові документи і матеріали / упоряд., комент. В. Сергійчук. Київ : Дніпро, 1996. С. 267–272.

одна з ознак професіоналізації СБ ЗЧ ОУН: від реактивної підозри вона намагалася переходити до аналітичної перевірки.

Таблиця 3.1.

Основні форми виявлення радянської агентури в еміграційному середовищі

Форма роботи	Зміст
Інформаторська мережа	Збір відомостей про підозрілих осіб, контакти, поїздки, настрої в діаспорі.
Картотеки підозрілих	Фіксація біографічних, політичних, контактних і поведінкових даних.
Зовнішнє спостереження	Контроль маршрутів, зустрічей і активності радянських службовців або підозрілих осіб.
Аналіз еміграційних організацій	Вивчення структури, керівництва, видавничої роботи та внутрішніх конфліктів.
Публічне викриття	Публікації в “Сурмі”, рубрики “З архівів СБ”, “Пересторога”, попередження середовища.

Операції СБ ЗЧ ОУН із виявлення радянської агентури в еміграційному середовищі мали кілька важливих наслідків. По-перше, вони дозволяли підтримувати мінімальний рівень організаційної безпеки в умовах, коли КДБ системно працював проти української еміграції. По-друге, вони створювали базу для аналітичного розуміння радянських методів: хто, як і через які канали міг діяти проти закордонних центрів. По-третє, вони формували в діаспорі культуру обережності, необхідну для збереження контактів із Україною, підтримки дисидентів і продовження інформаційної боротьби.

Разом із тим така діяльність не була всесильною. КДБ мав значно більші ресурси, доступ до дипломатичних і державних каналів, можливість контролювати родинні зв'язки емігрантів з УРСР, використовувати поїздки, листування, туристичні маршрути та офіційні делегації. Тому СБ ЗЧ ОУН часто діяла в умовах нестачі достовірної інформації, обмежених ресурсів і постійної загрози оперативної гри.

Попри це, контррозвідувальна робота СБ ЗЧ ОУН була важливою складовою протиборства із КДБ. Вона демонструє, що закордонні центри ОУН не були лише політичними чи пропагандистськими осередками. Вони намагалися вибудувати власну систему безпеки, здатну реагувати на

радянську агентуру, провокації та інформаційні атаки. Саме ця система стала основою для ширшої боротьби, яка виявлялася не тільки у виявленні окремих агентів, а й у протидії дискредитаційним кампаніям, оперативним іграм та спробам КДБ контролювати українське еміграційне середовище.

Отже, операції спецслужб закордонних центрів ОУН із виявлення радянської агентури в еміграційному середовищі були одним із ключових напрямів їхнього протиборства з КДБ. Їхня сутність полягала не лише в пошуку конкретних агентів, а в системному захисті еміграційної мережі, контролі за підозрілими контактами, аналізі радянських методів і формуванні серед української діаспори стійкості до провокацій. У 1960–1990-х рр. ця діяльність стала необхідною умовою збереження організаційної цілісності закордонних центрів ОУН і підготовчим підґрунтям для наступного напрямку протиборства – боротьби з дискредитаційними кампаніями КДБ у радянській, прорадянській та закордонній пресі.

3.2. Кампанії КДБ із дискредитації ОУН у радянській, прорадянській та закордонній пресі

Одним із найважливіших напрямів протиборства КДБ із закордонними центрами ОУН була інформаційно-дискредитаційна діяльність. Радянські спецслужби розуміли, що українська політична еміграція становила небезпеку не лише як організаційна чи зв'язкова мережа, а передусім як альтернативний центр інтерпретації української історії, радянської національної політики, репресій, русифікації та становища України в СРСР. Тому КДБ намагався не просто стежити за ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, ОУН(з), СУМ чи АБН, а й послідовно руйнувати їхній авторитет у трьох інформаційних просторах: радянському, еміграційному та західному¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 512–516.

Дискредитація ОУН у радянській і прорадянській пресі мала кілька цілей. По-перше, вона повинна була закріпити в радянському суспільстві образ українського націоналістичного руху як «ворожого», «фашистського», «терористичного» і залежного від західних спецслужб. По-друге, ці кампанії мали деморалізувати українську діаспору, послабити довіру до її провідників і розпалити суперечності між різними еміграційними середовищами. По-третє, вони були спрямовані на західну аудиторію, якій радянська сторона намагалася нав'язати думку, що українські еміграційні центри не мають реального зв'язку з Україною й існують лише як інструмент антирадянської політики Заходу.

Важливо підкреслити, що радянські дискредитаційні кампанії не були звичайною публіцистичною полемікою. Вони були частиною оперативної роботи КДБ і партійно-ідеологічного апарату. У них поєднувалися агентурна інформація, сфальшовані документи, вибірково подані архівні матеріали, пропагандистські брошури, публікації в радянській пресі, контрольовані видання для закордонних українців і спеціально сплановані заходи з поглиблення конфліктів усередині еміграції. Саме тому в межах цього підpunkту кампанії дискредитації розглядаються не лише як інформаційний супровід протиборства, а як окремий інструмент радянської спецслужбової політики.

Одним із ранніх і показових механізмів радянського впливу на українську еміграцію була кампанія «повернення на Батьківщину». Вона розгорталася під гуманітарними гаслами, однак у практичному вимірі мала виразний політико-оперативний характер. Після створення в березні 1955 р. у Східному Берліні так званого «Комітету за повернення на Батьківщину» радянська сторона активізувала пропаганду, спрямовану на українське еміграційне середовище. У проєкті постанов із ділянки Служби безпеки для VI конференції ЗЧ ОУН прямо зазначалося, що ця акція мала дві площини: приховану, пов'язану з агентурно-оперативною діяльністю, та відкриту, тобто пропагандистську, спрямовану на моральну демобілізацію еміграції, підриг довіри до провідів визвольного руху й створення симпатій до УРСР¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Проєкт постанов з ділянки Служби безпеки для VI-ої конференції ЗЧ ОУН. 6 арк.

Для радянської влади тема «повернення» була зручною, оскільки дозволяла виставити УРСР як «рідну радянську Україну», яка нібито відкрита для своїх громадян і готова «пробачити» емігрантів. Насправді ж ця риторика приховувала контроль КДБ над контактами з еміграцією, спроби вербування, збір інформації, психологічний тиск на родини та дискредитацію тих, хто залишався в антирадянському середовищі. ЗЧ ОУН трактували такі кампанії як небезпечний інструмент радянського впливу, бо він апелював не тільки до політичних переконань, а й до емоцій: ностальгії, родинної пам'яті, страху ізоляції, бажання побачити Україну¹⁰⁷.

Пізніше подібну функцію виконували радянські й прорадянські видання, орієнтовані на українців за кордоном. Особливо помітним інструментом стала газета «Вісті з України», а також діяльність Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. Через ці канали радянська сторона поширювала матеріали, які мали сформувати позитивний образ радянської України й одночасно представити закордонні центри ОУН як ворожі, застарілі, розколоті та морально скомпрометовані структури.

За звітом КДБ при Раді Міністрів УРСР про підсумки роботи за 1969 р., за допомогою Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном було підготовлено й поширено 14 книжок і брошур загальним накладом 182 тис. примірників, спрямованих проти закордонних націоналістів. Крім того, газета «Вісті з України» опублікувала понад 40 компрометуючих матеріалів, а в окремих західних країнах було проведено 14 оперативних заходів, спрямованих на загострення суперечностей у націоналістичному середовищі та компрометацію діячів ЗЧ ОУН¹⁰⁸. Ці цифри свідчать, що дискредитаційна робота була системною, плановою і поєднувала друковану пропаганду з оперативними заходами.

¹⁰⁷ Патриляк І. К. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939–1960 рр.) : монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 76–82.

¹⁰⁸ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. С. 390–395.

Архів ОУН має публікацію Геннадія Івануценка про газету «За повернення на Батьківщину». Там прямо сказано, що після Другої світової війни Кремль розгорнув інформаційно-психологічну операцію проти антикомуністично налаштованої еміграції; ключовим інструментом був створений 1955 р. «Комітет за повернення на Батьківщину», а його головним рупором була однойменна газета, редакція якої розташовувалась у радянському секторі Берліна (Рис. 3.4)¹⁰⁹.

Рис. 3.4. Газета «За повернення на Батьківщину» як інструмент радянської інформаційно-психологічної кампанії проти української еміграції

Окремим різновидом дискредитативної роботи КДБ були фальшиві документи, підроблені листи, анонімні листівки та брошури, спрямовані на конкретних діячів або організації. Їхня небезпека полягала в тому, що вони маскувались під матеріали, створені всередині еміграційного середовища. У

¹⁰⁹ Івануценка Г. Берлінський вузол чекістської пропаганди: газета “За повернення на Батьківщину” та спротив ОУН (1950-ті рр.). Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. URL: <https://ounuis.info/publications/2460/berlinskyi-vuzol-chekistskoi-propahandy-hazeta-za-povornennia-na-batkivshchynu-ta-sprotyv-oun-1950ti-rr.html>

такий спосіб радянські спецслужби намагалися діяти не зовні, а зсередини діаспори, провокуючи недовіру, взаємні звинувачення й підозри.

Одним із характерних прикладів стала поява листівок від імені вигаданого «Ордену лицарів української самостійності», підписаних псевдонімами «Дніпро» і «Макогон». Автори цих матеріалів представляли себе як українських патріотів, опозиційних до ЗЧ ОУН, і стверджували, що не можуть відкрито називати себе через нібито загрозу з боку СБ. За даними С. Мудрика-«Мечника» розслідування СБ ЗЧ ОУН встановило, що листівки надходили до Мюнхена з радянського посольства в Бонні, звідки їх розсилали поштою¹¹⁰. Цей випадок показує, як КДБ намагався створити ілюзію внутрішньої опозиції до проводу ЗЧ ОУН.

Подібну логіку мала й кампанія проти Степана Мудрика-«Мечника». У 1965 р. в українській еміграційній пресі було зафіксовано поширення брошури, спрямованої проти нього. Хоча місцем видання зазначалося Чикаго, СБ ЗЧ ОУН і націоналістична преса трактували її як радянську провокацію. 14 березня 1965 р. у газеті «Шлях Перемоги» з'явилася стаття «Увага, провокація!», у якій еміграційне середовище попереджало про характер цієї акції. Такі публікації були важливими, бо вони не лише захищали репутацію конкретної особи, а й розкривали механізм радянської інформаційної операції.

У 1972 р. радянська агентура поширювала матеріали проти голови ОУН-с Олега Штуля. У них ішлося про нібито співпрацю Штуля з радянськими партизанами Дмитра Медведєва. До ЗЧ ОУН також були надіслані підроблені фотокопії його листування з батьком, до автентичного тексту яких додали сфальшовані фрагменти¹¹¹. Цей приклад особливо показовий, оскільки КДБ використовував не повністю вигаданий документ, а справжній матеріал, доповнений фальшивими вставками. Такий метод був ефективнішим за грубу підробку, адже правдиві елементи надавали фальсифікації зовнішньої переконливості.

¹¹⁰ Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1994. С. 92–100.

¹¹¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1020, арк. 241–242. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.

Наприкінці 1981 р. часопис мельниківців «Самостійна Україна» опублікував статтю «Політичний примітивізм», яка ґрунтувалася на матеріалах, поширених КДБ. Серед них був сфальшований лист Степана Бандери до Альфреда Розенберга з нібито запевненням у вірності Адольфу Гітлеру. Ця операція була спрямована не лише на дискредитацію Бандери як символічної постаті, а й на поглиблення конфлікту між різними течіями української еміграції. КДБ добре розумів, що внутрішні суперечки між бандерівцями, мельниківцями, «двійкарями» та іншими середовищами можна використати для послаблення всього антирадянського руху.

У спецповідомленні КДБ УРСР до ЦК КПУ від 7 липня 1982 р. зазначалося, що за кордоном були розповсюджені спеціально підготовлені матеріали, розраховані на загострення конфліктних ситуацій у зарубіжних ОУН, і що ці заходи сприяли посиленню взаємних нападів та звинувачень¹¹². Такий документ важливий тим, що фактично підтверджує: розпалення внутрішніх конфліктів було не побічним ефектом, а свідомою метою радянських оперативних заходів.

Таблиця 3.2.

Основні методи дискредитації ОУН, які використовував КДБ

Метод	Приклад	Мета
Контрольовані видання для еміграції	«Вісті з України», брошури Товариства культурних зв'язків	Формування позитивного образу УРСР і дискредитація ОУН
Фальшиві листівки	«Орден лицарів української самостійності»	Імітація внутрішньої опозиції до ЗЧ ОУН
Провокаційні брошури	Кампанія проти С. Мудрика-«Мечника»	Компрометація діячів СБ ЗЧ ОУН
Підроблені листи	Матеріали проти О. Штуля	Загострення конфліктів між середовищами ОУН
Сфальшовані історичні документи	Лист С. Бандери до А. Розенберга	Дискредитація Бандери й ЗЧ ОУН

¹¹² Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Київ : Рідний край, 2000. С. 516–520.

Радянська й прорадянська преса в кампаніях проти ОУН виконувала не лише функцію поширення ідеологічних тез. Вона часто була продовженням оперативної роботи КДБ. Спочатку спецслужби створювали або добирали матеріал – справжній, сфальшований чи комбінований; потім він через агентурні або інформаційні канали потрапляв у відповідне середовище; далі публікація мала спричинити реакцію – конфлікт, підозру, самовиправдання, взаємні звинувачення, послаблення довіри. Саме тому газетна стаття або брошура могли бути частиною складнішої оперативної комбінації. Відтворимо схематично дискредитацію ОУН у пресі з боку КГБ (Рис. 3.5).

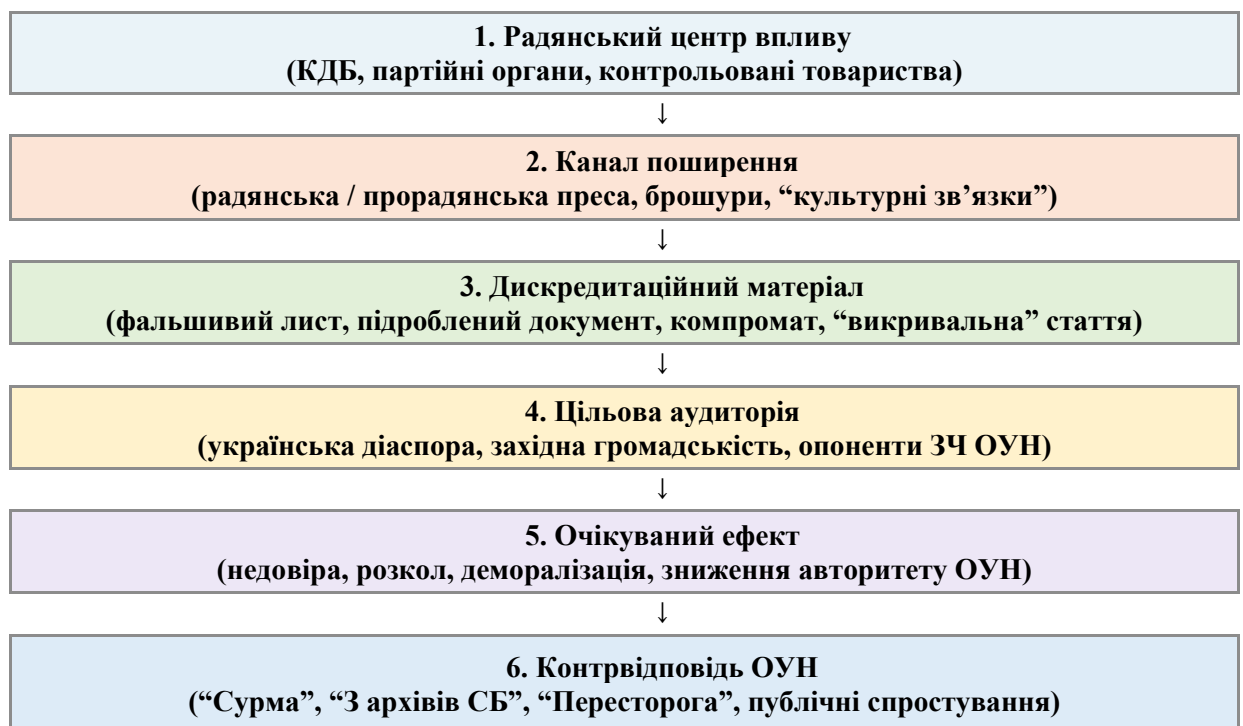

Рис. 3.5. Схеми кампанії КДБ із дискредитації ОУН у пресі та еміграційному середовищі

Джерело: складено на основі праць Антоноук, Трофимович, Сергійчука.

Особливо ефективною була тактика використання вже наявних розбіжностей у середовищі української еміграції. Радянські органи не створювали всі конфлікти з нуля, але намагалися поглибити ті, що вже існували: між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР, між бандерівцями та мельниківцями, між старшим поколінням еміграції й молодшими активістами, між прихильниками радикальнішої та поміркованішої тактики. Дискредитаційні матеріали часто

були розраховані саме на те, щоб одна українська група використала їх проти іншої, не завжди усвідомлюючи їхнє радянське походження.

Ця практика була небезпечною ще й тому, що КДБ працював із темами, які були чутливими для еміграційної пам'яті: ставлення до Другої світової війни, постать Степана Бандери, розкол ОУН, взаємини з німецькими структурами, питання легітимності ЗП УГВР, конфлікти між провідниками, досвід підпілля та роль окремих діячів. Через це радянські фальсифікації не завжди виглядали зовнішньо абсурдними. Вони могли спиратися на реальні історичні суперечності, але подавати їх у маніпулятивній формі.

Такі кампанії мали також міжнародний вимір. Радянська сторона прагнула, щоб негативні образи ОУН циркулювали не лише в СРСР, а й у західному середовищі. Для цього використовувалися видання іноземними мовами, контакти з лівими й прорадянськими колами на Заході, а також публікації, які мали створити враження, ніби критика ОУН походить не від радянської держави, а від «незалежних» журналістів, емігрантів або істориків. У цьому полягала одна з найважливіших рис радянської дискредитаційної політики: вона прагнула приховати своє джерело й надати пропаганді вигляду автономної громадської думки¹¹³.

Закордонні центри ОУН не залишали радянські дискредитаційні кампанії без відповіді. Вони виробили власну систему контрпропаганди, яка включала публічне викриття провокацій, пояснення методів КДБ, публікацію документів, попередження діаспори й формування в еміграційному середовищі стійкості до радянських інформаційних атак. Ця діяльність була тісно пов'язана з роботою СБ ЗЧ ОУН, оскільки саме вона збирала, аналізувала й передавала частину матеріалів для публікації.

Одним із прикладів такої відповіді була рубрика «З архівів СБ» у газеті «Сурма», де публікувалися матеріали про методи радянських спецслужб, провокації, агентуру й окремі випадки діяльності МДБ-КДБ проти української

¹¹³ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів : протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 222–226.

еміграції¹¹⁴. Важливо, що такі публікації мали подвійний характер. З одного боку, вони виконували інформаційну функцію – повідомляли про конкретні загрози. З іншого боку, вони були формою політичного виховання еміграції, навчаючи читачів розпізнавати радянські прийоми впливу.

Подібну роль відігравала рубрика «Пересторога» в «Інформаційному бюлетені Генерального секретаріату закордонних справ УГВР», де публікувалися відомості про осіб, підозрюваних у співпраці з радянськими спецслужбами. У таких матеріалах ішлося не лише про конкретних осіб, а й про загальну логіку безпеки: небезпеку необережних контактів, використання родинних зв'язків, підставних посередників, радянських культурних організацій і контрольованої преси.

Значення мала й публікація інструктивних документів радянських спецслужб, здобутих або оприлюднених СБ ЗЧ ОУН. Наприклад, у публікаціях еміграційного середовища згадувалися матеріали, що стосувалися методів роботи МДБ серед українських емігрантів у Німеччині й Австрії після війни. Такі тексти мали важливий доказовий ефект: вони демонстрували, що радянська діяльність проти еміграції не є припущенням, а має конкретні інструкції, виконавців і методи.

Кампанії КДБ проти ОУН мали ще один вимір – боротьбу за історичну пам'ять. Радянська влада прагнула закріпити уявлення, що український визвольний рух був несамостійним, колабораційним, злочинним і позбавленим суспільної підтримки. Натомість закордонні центри ОУН намагалися представити історію ОУН і УПА як частину довготривалої боротьби за українську державність. Цей конфлікт інтерпретацій був особливо гострим, бо йшлося не лише про минуле, а й про політичну легітимність еміграції в теперішньому.

У радянській пропаганді постать Степана Бандери посідала центральне місце як об'єкт демонізації. Саме тому КДБ використовував сфальшовані або маніпулятивно подані матеріали, які мали зруйнувати його символічний

¹¹⁴ Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. С. 56–58.

авторитет. Сфальшований лист до А. Розенберга, поширений наприкінці 1981 р., був не випадковим епізодом, а частиною ширшої лінії: представити Бандеру й ЗЧ ОУН як політично скомпрометованих діячів, неприйнятних для демократичного Заходу й небезпечних для самої української еміграції¹¹⁵.

Подібно радянські кампанії працювали й проти інших діячів – Степана Мудрика, Олега Штуля, Ярослава Стецька, представників ЗП УГВР та інших середовищ. Мета полягала в тому, щоб позбавити еміграційний рух морального авторитету, представити його як сукупність конфліктних, підозрілих і скомпрометованих груп. У цьому сенсі КДБ намагався бити не лише по організаційних структурах, а й по символах, біографіях, пам'яті та репутації.

Проте повністю нейтралізувати українську еміграцію через такі кампанії радянській стороні не вдалося. Попри внутрішні суперечності, закордонні центри ОУН зберігали здатність реагувати на провокації, публікувати контрматеріали, звертатися до західної громадськості й підтримувати власну версію історії визвольного руху. Більше того, сам факт системності радянських атак свідчив, що КДБ і партійне керівництво УРСР сприймали еміграційні структури як реальний чинник інформаційного впливу.

Отже, кампанії КДБ із дискредитації ОУН у радянській, прорадянській та закордонній пресі були складовою ширшого протиборства зі спецслужбами закордонних центрів ОУН. Вони поєднували пропаганду, агентурні заходи, фальсифікацію документів, маніпуляцію реальними суперечностями в еміграційному середовищі та спроби впливу на західну громадську думку. Радянська сторона прагнула не лише спростувати окремі твердження ОУН, а й зруйнувати її політичну легітимність, моральний авторитет і здатність бути голосом українського питання за кордоном.

Особливістю цих кампаній було те, що вони часто діяли через приховане джерело. Фальшиві листи, анонімні брошури, «викривальні» публікації, контрольовані видання для закордонних українців і матеріали, підкинуті в еміграційні суперечки, мали створити враження внутрішньої критики або

¹¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1096, арк. 80–81. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.

незалежного журналістського розслідування. Насправді ж значна частина таких матеріалів була пов'язана з оперативними завданнями КДБ і мала на меті послаблення еміграційного середовища зсередини.

Водночас відповідь ОУН на ці кампанії показує, що закордонні центри не залишалися пасивними об'єктами радянської інформаційної атаки. Через «Сурму», «Шлях Перемоги», «Визвольний шлях», бюлетені ЗП УГВР, публікації СБ і контрпропагандистські матеріали вони намагалися викривати провокації, пояснювати методи КДБ, захищати власних діячів і формувати в діаспорі стійкість до радянської дезінформації. Саме тому інформаційно-дискредитаційне протиборство стало одним із ключових вимірів конфлікту між закордонними центрами ОУН і КДБ у 1960–1990-х рр.

3.3. Оперативні ігри між спецслужбами закордонних центрів ОУН та органами КДБ: методи, цілі й наслідки протиборства

Однією з найскладніших форм протиборства між спецслужбами закордонних центрів ОУН та органами КДБ були оперативні ігри. На відміну від відкритих дискредитаційних кампаній або публічних пропагандистських атак, оперативна гра була прихованою формою боротьби, у якій радянські спецслужби намагалися контролювати канали зв'язку, використовувати захоплених або завербованих осіб, створювати ілюзію наявності дієвої підпільної мережі, передавати за кордон керовану дезінформацію й отримувати від закордонних центрів ОУН відомості про їхні наміри, контакти, кадрові можливості та джерела інформації. У цьому сенсі оперативні ігри були не допоміжним елементом, а одним із центральних інструментів радянської боротьби проти української політичної еміграції.

Матеріальним свідченням зв'язкової роботи є добірка мініатюрних листівок для передачі в Україну. В описі Архіву ОУН зазначено, що ця колекція охоплює підпільні та еміграційні документи, пов'язані з ідейно-політичною й

правозахисною боротьбою українського визвольного руху середини 1970-х – кінця 1980-х рр. (Рис. 3.6)¹¹⁶.

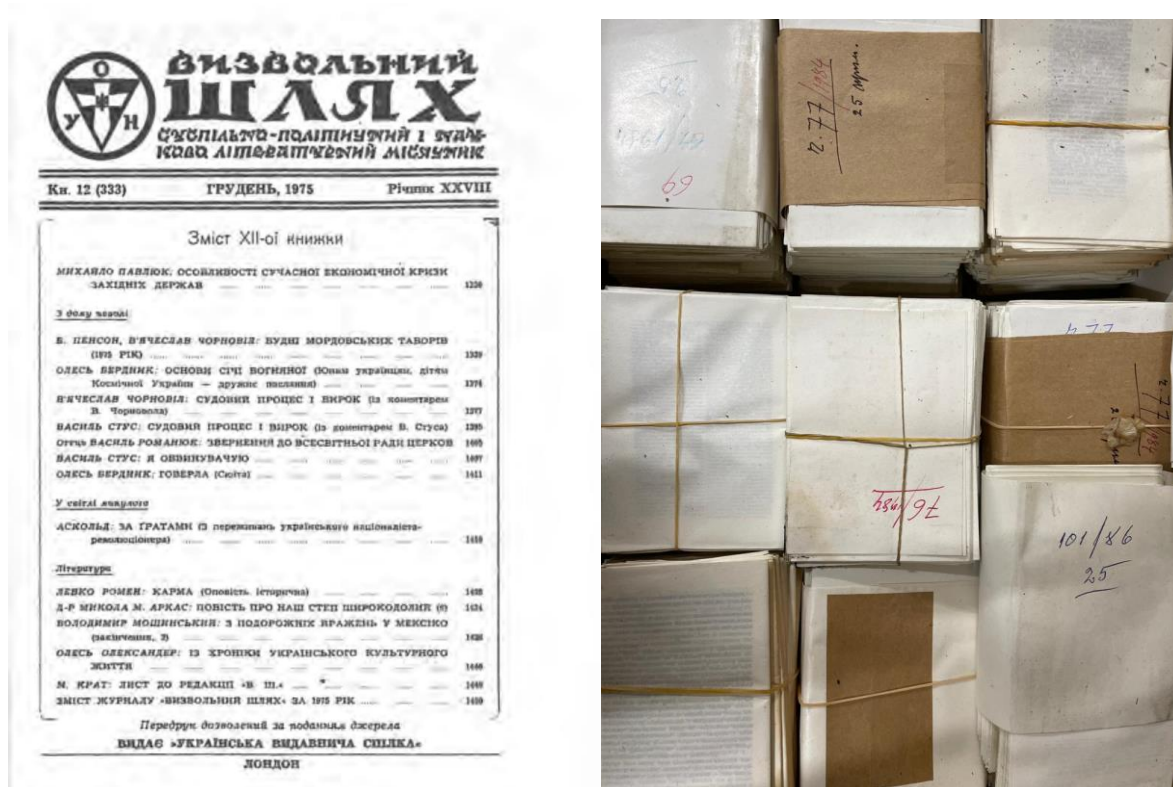

Рис. 3.6. Мініатюрні листівки та матеріали, підготовлені для передачі в Україні

Сутність оперативної гри полягала в тому, що КДБ прагнув не просто перервати зв'язок закордонних центрів ОУН з Україною, а підпорядкувати цей зв'язок власному контролю. Для радянської сторони було важливо, щоб закордонні центри отримували не лише обмежену інформацію, а саме таку інформацію, яка дозволяла б маніпулювати їхніми рішеннями. Через це оперативна гра поєднувала кілька функцій: розвідувальну, контррозвідувальну, дезінформаційну, психологічну та пропагандистську. Вона давала можливість виявляти кур'єрів, канали фінансування, зв'язки з дисидентами, довірених осіб, еміграційних

¹¹⁶ Мініатюрні листівки для передачі в Україну. 1975–1988. Друк. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Колекція “Інформаційні листівки”. Інв. № 171. Автор/укладач: Сектор Крайових Справ Проводу ОУН. URL: <https://ounuis.info/collections/leaflets/information/2441/miniatiurni-lystivky-dlia-peredachi-v-ukrainu.html>.

координаторів і водночас створювала для ОУН хибне уявлення про реальний стан справ в УРСР¹¹⁷.

Для закордонних центрів ОУН небезпека оперативних ігор була особливо великою через те, що після ліквідації організованого підпілля в Україні вони не мали можливості легко перевіряти інформацію з Краю. У 1940–1950-х рр. зв'язок із підпіллям ще міг спиратися на кур'єрські групи, радіоканали, явочні місця, контакти із залишками організаційної мережі. Однак після посилення радянського контролю, арештів і провалів десантних груп будь-яка інформація з України ставала надзвичайно цінною, але водночас і потенційно небезпечною. Саме цим користувався КДБ, який намагався підмінити реальний зв'язок контрольованим.

Передумови оперативних ігор КДБ проти закордонних центрів ОУН сформувалися ще на початку 1950-х рр., коли радянські спецслужби почали систематично перехоплювати кур'єрські та десантні канали, що пов'язували еміграцію із залишками підпілля в Україні. Особливо показовими стали операції, пов'язані з групами Мирона Матвієйка та Василя Охримовича. Їхній досвід продемонстрував, що КДБ прагнув не лише фізично ліквідувати або заарештувати кур'єрів, а й використати їх для подальшої гри із закордонними центрами.

У ніч на 15 травня 1951 р. група Мирона Матвієйка, підготовлена за участю британських спецслужб, була десантована на території Тернопільської області. Однак уже на початку червня її було викрито радянськими органами. Однією з причин швидкого провалу стала наявність у групі раніше завербованих радянських агентів – «Пімсти» і «Славка»¹¹⁸. Під час допитів Матвієйко розкрив завдання місії, серед яких були встановлення зв'язку з Василем Куком, збір розвідданих про дислокацію радянських військ, суспільні настрої та становище в Червоній армії¹¹⁹. Уже цей випадок засвідчив, що радянські спецслужби могли проникати в самі підготовчі структури закордонних операцій.

Подібним був і досвід групи Василя Охримовича, десантованої на території Дрогобицької області. Їй вдалося встановити контакти з місцевим підпіллям, однак

¹¹⁷ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 : монографія. Київ : Генеза, 2006. С. 200–204.

¹¹⁸ ГДА СБУ, ф. 13. спр. 372. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/11856/>.

¹¹⁹ Рій Г. Закордонні частини ОУН (1946–1968). Формування політичних структур ОУН на еміграції після Другої світової війни. С. 695–697.

у жовтні 1951 р. групу було викрито й заарештовано оперативно-бойовою групою МДБ¹²⁰. Після цього радянські спецслужби використали арештованих осіб і перехоплені канали для радіоігор, надсилаючи за кордон сфабриковані повідомлення від імені підпілля. Василь Кук у своїх пізніших поясненнях наголошував, що КДБ, вичерпавши оперативний ресурс заарештованого Охримовича, продовжував провокаційні дії за кордоном через фальшиві депеші від імені керівництва Проводу ОУН в Україні¹²¹.

Ці ранні приклади показують базову модель радянської оперативної гри: спочатку канал зв'язку виявлявся або перехоплювався, потім під контроль бралися люди чи засоби комунікації, після цього закордонним центрам надсилалися керовані повідомлення, а отримана реакція використовувалася для подальшої оперативної розробки. У такий спосіб КДБ не просто блокував зв'язок, а перетворював його на інструмент впливу.

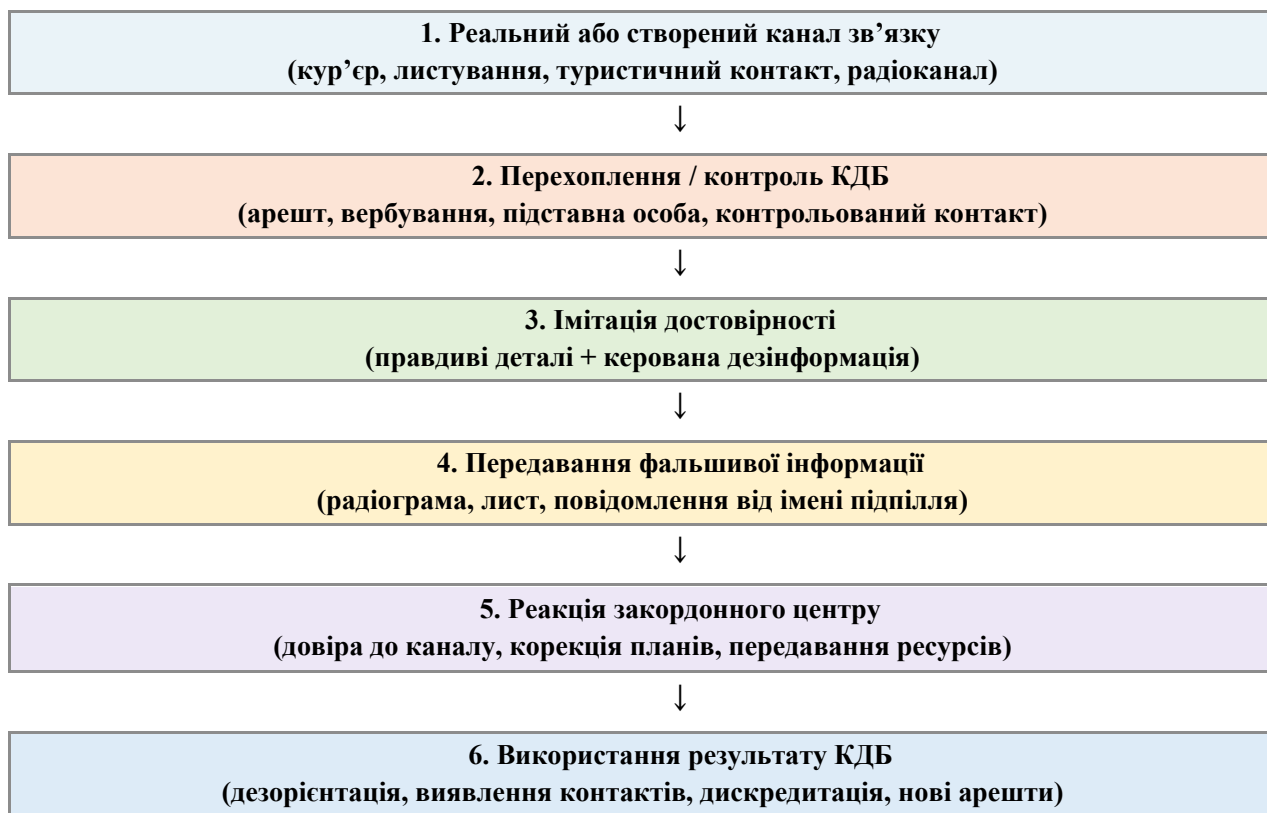

Рис. 3.7. Схема оперативної гри КДБ проти закордонних центрів ОУН.

Джерело: складено на основі праць Веденєєва та Биструхіна.

¹²⁰ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 258–264.

¹²¹ Кук В. До історії конфлікту між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР : роз'яснення “документів”, що їх у 1951–1953 роках отримало ЗП УГВР за кордоном від “ОУН-УГВР в Україні”. Воля і Батьківщина. 1999. Ч. 1 (14/30). С. 80–85.

У 1960–1980-х рр. оперативні ігри радянських органів набули складнішого характеру. Якщо ранні радіоігри були безпосередньо пов'язані із залишками підпілля та кур'єрськими каналами, то пізніше КДБ використовував ширший набір інструментів: туристичні поїздки, листування, контакти з дисидентами, еміграційні конфлікти, контрольовані публікації, підставних осіб і провокаційні матеріали. У дисертації Я. Антонюка серед відомих оперативних ігор КДБ із закордонними центрами ОУН згадуються «Перевал», «Каскад», «Міраж», «Бумеранг» і «Центр»¹²².

Ці назви не завжди супроводжуються в доступних джерелах однаковим рівнем деталізації, тому в дипломній роботі їх доцільно аналізувати не як ізольовані сюжети, а як частини однієї системи. Їх об'єднувала спільна мета – контроль каналів, через які закордонні центри ОУН отримували інформацію з УРСР або намагалися впливати на українське середовище. При цьому КДБ прагнув не лише припинити такі контакти, а й використати їх для створення неправдивої картини ситуації в Україні, виявлення нових зв'язків і дискредитації еміграційних структур.

Оперативні ігри «Перевал», «Каскад» і «Міраж» варто розглядати в контексті радянської практики контрольованого зв'язку. Їхня логіка була пов'язана з тим, що КДБ створював для закордонних центрів ілюзію наявності певного каналу, контакту або можливості отримання інформації з України. Проте сам цей канал міг бути вже відомий радянським органам або перебувати під їхнім наглядом. Тому кожна спроба встановити контакт, передати матеріал, отримати відомості або перевірити людину ставала для КДБ джерелом нових даних про мережу закордонних центрів.

Оперативна гра «Бумеранг» мала особливе значення в пізньорадянській період. Вона демонструвала, що навіть наприкінці 1980-х рр., коли в СРСР уже розгорталася процеси перебудови, гласності та легалізації частини опозиційної активності, радянські спецслужби не відмовлялися від старих методів. Навпаки,

¹²² Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. С. 251–253.

КДБ намагався адаптувати їх до нових умов: використати публічність, пресконференції, «викриття», керовані свідчення та інформаційні акції для того, щоб показати закордонні центри ОУН як скомпрометовані або контрольовані ззовні структури¹²³.

Оперативна гра «Центр» велася безпосередньо з шефом СБ ЗЧ ОУН Іваном Кашубою-«Чадом» і була припинена лише 29 січня 1990 р. Сам факт її тривалості є показовим. Він свідчить, що КДБ до останніх років існування радянської системи продовжував розглядати закордонні структури ОУН як актуальний об'єкт оперативної роботи. Навіть тоді, коли в Україні вже діяли масові національно-демократичні рухи, радянські органи намагалися контролювати контакти між еміграцією й внутрішнім українським середовищем.

Таблиця 3.3.

Оперативні ігри та оперативні комбінації КДБ проти закордонних центрів ОУН

Назва / справа	Орієнтовний зміст	Мета КДБ
«Перевал»	Контрольований канал або комбінація проти ЗЧ ОУН	Виявлення зв'язків і дезінформація
«Каскад»	Оперативна гра проти закордонних структур ОУН	Контроль контактів і каналів інформації
«Міраж»	Дезінформаційна комбінація	Формування хибного уявлення про ситуацію в УРСР
«Бумеранг»	Пізньюрадянська оперативно-інформаційна акція	Дискредитація еміграційних центрів
«Центр»	Оперативна гра з І. Кашубою-«Чадом»	Контроль СБ ЗЧ ОУН і каналів зв'язку
Справа Я. Добоша	Використання кур'єрського провалу для репресивної й пропагандистської кампанії	Дискредитація дисидентів і ЗЧ ОУН
Справа А. Климчука	Виявлення кур'єрського каналу через контрольованого адресата	Зрив передачі матеріалів і виявлення контактів

¹²³ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. С. 330–335.

Одним із найвідоміших прикладів радянської оперативної роботи проти закордонних центрів ОУН стала справа Ярослава Добоша¹²⁴. Вона не була оперативною грою у вузькому значенні радіоконтакту або контрольованого каналу, однак за своєю логікою поєднувала кілька важливих елементів: виявлення кур'єра, використання його свідчень, удар по дисидентському середовищу, пропагандистську пресконференцію й дискредитацію закордонних українських організацій.

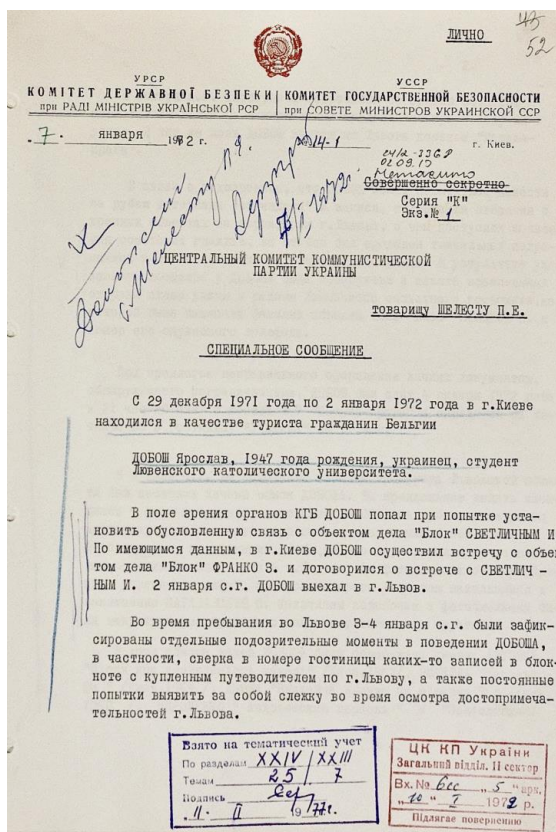

Рис. 3.8. Фрагмент архівного документа КДБ щодо справи Ярослава Добоша

4 січня 1972 р. під час проходження митного контролю на контрольно-пропускному пункті «Чоп» у Я. Добоша було виявлено матеріали, що дали КДБ підстави пов'язати його з українським дисидентським середовищем. У дослідженнях згадуються схема з номером телефону Ігоря Калинця, фотоплівки,

¹²⁴ КГБ при Раді Міністрів УРСР. Електронний архів українського визвольного руху. Архів СБУ. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27660>.

фотографії В. Стуса та В. Мороза¹²⁵. Радянські органи використали цю справу не лише для індивідуального покарання чи депортації, а як інструмент ширшої кампанії проти української інтелігенції.

Найважливішим наслідком справи Добоша стало те, що вона дала КДБ зручний привід для нової хвилі репресій проти дисидентів. У радянській інтерпретації контакти Добоша з українськими діячами подавалися як доказ їхнього зв'язку із закордонними націоналістичними центрами та «ворожими розвідками». Така схема дозволяла криміналізувати сам факт передавання інформації на Захід і представити український самвидав не як внутрішній голос спротиву, а як елемент зовнішньої підривної діяльності.

Публічне «каяття» Добоша та його використання в радянській пресі були частиною тієї ж логіки. КДБ прагнув, щоб справа справила враження не лише на українських дисидентів, а й на закордонні центри ОУН. Для дисидентів це мало бути попередженням про небезпеку контактів із еміграцією; для еміграції – сигналом, що її канали перебувають під контролем; для радянського суспільства – доказом «зовнішнього походження» українського опору. Саме тому справа Добоша стала одним із найбільших провалів СБ ЗЧ ОУН у протиборстві з КДБ¹²⁶.

Іншим показовим епізодом була справа Андрія Климчука, затриманого 1 серпня 1977 р. Він був студентом педагогічного коледжу Кінгстон-он-Галл у Великій Британії, а його підготовку, за даними дослідників, курував референт СБ Теренового проводу Канади Олександр Матла-«Антоненко». Завданням Климчука було передати кошти, фотокамеру та шриффт для друкарської машинки одному з львівських дисидентів¹²⁷ (Рис. 3.9.)¹²⁸

¹²⁵ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів : протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 208–209.

¹²⁶ Антонюк Я. «Dobosh case»: the biggest failure of ZCh OUN Security Service in resistance to KGB apparatus. Сумський історико-архівний журнал. 2019. № XXXII. С. 20–26.

¹²⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1043, арк. 174–197. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/26152>.

¹²⁸ Справа Андрія Климчука. Лондон, 09.11.1977. Аудіодокумент. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Ф. 31. Оп. 2. Од. зб. 6. Од. обл. 1. URL: <https://ounuis.info/audio-documents-31/1421/sprava-andriia-klymchuka.html>.

Рис. 3.9. Архівний опис матеріалу “Справа Андрія Климчука”, 1977 р.

Особливість цієї справи полягала в тому, що адресат, до якого мав звернутися Климчук, виявився агентом КДБ під псевдонімом «Крилатий»¹²⁹. Це дуже показовий момент для розуміння радянської тактики. КДБ не обов'язково мусив перехоплювати кур'єра на кордоні. Достатньо було контролювати потенційного адресата всередині УРСР. У такому випадку закордонний канал сам приводив КДБ до нових контактів, матеріалів і завдань.

Під час обшуку у взутті Климчука було знайдено мікроплівки з антирадянськими документами. На відміну від Ярослава Добоша, він не визнав своєї причетності до розвідувальної мережі ОУН і після кількомісячного процесу був депортований за межі СРСР на початку 1978 р.¹³⁰. Для КДБ ця справа була важливою як доказ того, що канали передавання матеріалів можна контролювати не лише через зовнішній нагляд, а й через агентуру всередині українського дисидентського середовища.

Справа Климчука засвідчила зміну характеру оперативних ігор у 1970-х рр. Якщо в ранній повоєнний період КДБ намагався імітувати зв'язок із підпіллям,

¹²⁹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1060, арк. 232–236.

¹³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1043, арк. 174–197.

ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1060, арк. 232–236.

то тепер він працював із новим типом середовища – дисидентським, культурним, правозахисним. Це середовище було менш формалізованим, ніж підпільна організація, але саме тому його було легше контролювати через окремі контакти, агента в колі знайомств, туристичний маршрут або підставного адресата.

У 1960–1980-х рр. важливим полем протиборства стали туристичні поїздки українців із Заходу до УРСР, а також контакти з радянськими громадянами за кордоном. Для закордонних центрів ОУН такі контакти були способом отримати інформацію про радянську дійсність, передати матеріали, підтримати дисидентів або зібрати свідчення про настрої в Україні. Для КДБ вони були простором контролю, спостереження, вербування й оперативних комбінацій.

За архівними даними, у 1970–1975 рр. кількість західних туристів українського походження, які відвідували УРСР, зростала, що створювало нові можливості для контактів. Водночас КДБ уважно контролював цей потік, фіксуючи маршрути, зустрічі, спроби передавання матеріалів і потенційні зв'язки з дисидентським середовищем. У 1975–1976 рр. радянські органи повідомляли про виявлення значної кількості кур'єрів, що свідчить про інтенсивність і ризикованість цього напрямку¹³¹.

Закордонні центри ОУН намагалися зменшити ризики через інструкції й підготовку подорожніх. Наприклад, у 1987 р. інструкція Івана Кашуби-«Чада» визначала коло питань, які цікавили СБ ЗЧ ОУН: становище Української греко-католицької церкви, русифікація, ситуація довкола В'ячеслава Чорновола, вплив афганської війни, наслідки Чорнобильської катастрофи та інші проблеми¹³². Однак будь-який такий інтерес міг стати відомим КДБ і бути використаним для перехоплення контактів або створення провокацій.

У цьому контексті оперативна гра вже не обов'язково виглядала як класична радіогра. Вона могла розгортатися через контрольовану зустріч, підставного співрозмовника, агента в дисидентському колі, туристичний маршрут, листування або навіть через публічну пресконференцію. Радянська спецслужба

¹³¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1052, арк. 17.

¹³² Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. С. 270–272.

діяла в ситуації, де кожен контакт між еміграцією й Україною міг бути перетворений на оперативний ресурс.

Наприкінці 1980-х рр. ситуація змінилася. Перебудова, гласність, поява Народного руху України, активізація Української Гельсінської спілки та легалізація частини громадських ініціатив створили нові можливості для контактів між еміграцією й Україною. Закордонні центри ОУН намагалися підтримувати масовий протестний рух, передавати інформацію, технічні засоби, кошти й матеріали. Проте КДБ і надалі прагнув контролювати ці процеси.

Оперативні ігри пізнього періоду мали вже інший характер. Їхня мета полягала не лише в тому, щоб імітувати підпілля або перехоплювати кур'єрів. Радянська сторона намагалася дискредитувати саме ідею зв'язку української еміграції з національно-демократичним рухом в Україні. КДБ прагнув представити підтримку з-за кордону як доказ «зовнішнього втручання», а діяльність внутрішніх українських організацій – як наслідок впливу еміграційних і західних центрів¹³³.

Саме в цьому контексті слід розглядати пізні оперативні заходи, зокрема «Бумеранг» і «Центр». Вони засвідчують, що КДБ до останнього намагався діяти за логікою контрольованої інформації, провокації та дискредитації. Однак наприкінці 1980-х рр. ефективність таких методів поступово знижувалася. Відкритість суспільного простору, зростання масового руху, поява незалежної преси й легалізація контактів з еміграцією ускладнювали можливість повністю контролювати інформаційні канали¹³⁴.

Оперативна гра «Бумеранг» відображена також в архівних аудіодокументах ОУН. Зокрема, у фонді 31 Архіву ОУН в УІС зберігається передача «Україна сьогодні» для зарубіжних слухачів із повідомленням про пресконференцію учасників операції КГБ «Бумеранг», проведеної проти ЗЧ ОУН¹³⁵.

¹³³ Бажан О. Г. Український дисидентський рух: історико-політичний контекст. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 97–101.

¹³⁴ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 645–650.

¹³⁵ Передача “Україна сьогодні” про операцію КГБ “Бумеранг”. Київ, 15.09.1988. Аудіодокумент. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Ф. 31. Оп. 1. Од. зб. 45. Од. обл. 1. URL: <https://ounuis.info/audio-documents-31/1397/peredacha-ukraina-sohodni-pro-operatsiiu-khb-bumeranh.html>

Припинення оперативної гри «Центр» 29 січня 1990 р. символічно відображало завершення тієї епохи, у якій КДБ міг тривалий час вести приховану гру з еміграційними структурами, спираючись на монополію контролю над Україною. Уже невдовзі політична ситуація змінилася настільки, що закордонні центри ОУН почали діяти в умовах відкритішого контакту з українським суспільством, а радянська система втрачала здатність повністю блокувати або підмінити ці зв'язки.

Таблиця 3.4.

Хронологічна схема протиборства ЗЧ ОУН і радянських спецслужб

Період / дата	Подія / зміст протиборства
1951	Групи М. Матвійка та В. Охримовича; захоплення каналів зв'язку і початок радіоігор
1953–1954	Інструкції СБ, систематизація звітності, формування картотек і “сировинного фонду даних”
1959	VII Всесвітній фестиваль молоді та студентів у Відні; активізація роботи з радянськими делегаціями
1960	XVII Олімпійські ігри в Римі; контакти з радянськими представниками та поширення літератури
1960-ті	Моніторинг еміграційного середовища; виявлення підозрілих контактів і радянських представників
1972	Справа Я. Добоша; використання КДБ кур'єрського провалу для дискредитації ОУН і дисидентів
1977–1978	Справа А. Климчука; затримання кур'єра та депортація після судового процесу
1987	Інструкція І. Кашуби-“Чада”: УГКЦ, русифікація, Чорновіл, Афганістан, Чорнобиль
1988–1990	Завершальний етап оперативних ігор і посилення підтримки масового руху в Україні

Оперативні ігри КДБ мали для закордонних центрів ОУН кілька наслідків. Передусім вони змусили еміграційні структури значно обережніше ставитися до будь-якої інформації з УРСР. Після провалів кур'єрських груп, справ Добоша й Климчука, виявлення контрольованих контактів і досвіду дезінформації стало очевидно, що жоден канал не може вважатися цілком безпечним.

По-друге, оперативні ігри посилювали внутрішню підозріливість у діаспорному середовищі. Кожна інформація з України, кожен новий контакт, кожна пропозиція співпраці могли оцінюватися крізь призму можливої провокації. Це ускладнювало роботу закордонних центрів, але водночас сприяло

професіоналізації їхніх безпекових структур: розробленню інструкцій, веденню картотек, перевірці контактів, аналізу джерел і підготовці подорожніх¹³⁶.

По-третє, оперативні ігри мали інформаційно-пропагандистський ефект. КДБ часто використовував провали кур'єрів або контрольовані контакти для публічного викриття «зв'язків» дисидентів із закордонними центрами ОУН. У такий спосіб оперативна гра переходила в дискредитаційну кампанію, а прихована спецоперація – у матеріал для радянської преси, пресконференцій або службових повідомлень до партійного керівництва [Антонюк, 2019, с. 20–26; Влада УРСР і закордонні українці, 2022, с. 305–330].

Нарешті, оперативні ігри вплинули на зміну стратегії самих закордонних центрів ОУН. Поступово вони дедалі більше орієнтувалися не на відновлення класичної підпільної мережі в Україні, а на інформаційну, аналітичну, правозахисну й міжнародну підтримку українського руху. Це не означало повної відмови від зв'язкової роботи, але змінювало її характер. У центрі уваги опинилися не стільки підпільні структури, скільки дисиденти, самвидав, правозахисні документи, національно-демократичні організації й масовий рух кінця 1980-х рр.

Отже, оперативні ігри між спецслужбами закордонних центрів ОУН та органами КДБ були одним із найгостріших вимірів їхнього протиборства. Радянська сторона прагнула контролювати канали зв'язку, підміняти інформацію, виявляти контакти, дискредитувати еміграційні центри й використовувати кожен провал для репресивних і пропагандистських цілей. Закордонні центри ОУН, зі свого боку, намагалися зберегти зв'язок з Україною, перевіряти інформацію, підтримувати дисидентів і протидіяти радянським провокаціям.

У ширшому підсумку оперативні ігри показали межі можливостей обох сторін. КДБ мав значні ресурси, доступ до території УРСР, контроль над кордонами, агентурою й інформаційним простором. Однак він не зміг повністю

¹³⁶ Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Револьюційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1994. С. 87–91.

припинити зв'язок української еміграції з внутрішнім українським рухом. Закордонні центри ОУН, попри провали й втрати, зберегли здатність отримувати інформацію, поширювати її на Заході й підтримувати українське питання в міжнародному політичному просторі. Саме тому оперативне протиборство 1960–1990-х рр. стало не лише історією спецслужбової боротьби, а й частиною ширшої історії збереження української політичної суб'єктності в умовах пізнього радянського режиму.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі було з'ясовано, що протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ у 1960–1990-х рр. мало складний, багаторівневий і тривалий характер. Воно не обмежувалося окремими епізодами агентурного проникнення чи боротьбою за канали зв'язку з УРСР, а охоплювало ширшу систему контррозвідувальних, інформаційних, дискредитаційних та оперативно-ігрових заходів. КДБ розглядав закордонні центри ОУН як небезпечний осередок антирадянської активності, здатний впливати на українську діаспору, західну громадськість і дисидентське середовище в Україні.

Встановлено, що одним із ключових напрямів діяльності СБ ЗЧ ОУН було виявлення радянської агентури в еміграційному середовищі. Для цього використовувалися мережі інформаторів, картотеки підозрілих осіб, зовнішнє спостереження, аналіз контактів із радянськими установами, перевірка емігрантів, які відвідували СРСР, а також систематичне вивчення українських та неукраїнських політичних організацій за кордоном. Така діяльність була спрямована не лише на пошук конкретних агентів, а й на захист організаційної цілісності еміграційної мережі.

Показано, що контррозвідувальна робота СБ ЗЧ ОУН була тісно пов'язана з професіоналізацією внутрішньої безпеки. Інструкції, звітність, картотеки, добір конфідентів і аналіз підозрілих контактів засвідчують прагнення закордонних

структур діяти не стихійно, а системно. Водночас ця діяльність мала складний характер, оскільки постійна загроза радянського проникнення посилювала атмосферу підозри в еміграційному середовищі. КДБ, своєю чергою, намагався використовувати внутрішні конфлікти й недовіру між різними українськими організаціями для послаблення всієї діаспорної мережі.

Окремо встановлено, що важливим інструментом радянського впливу були кампанії дискредитації ОУН у радянській, прорадянській та частково закордонній пресі. КДБ використовував контрольовані видання, зокрема газету «Вісті з України», діяльність Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном, а також брошури, фальшиві листи, підроблені документи й анонімні матеріали. Їхня мета полягала в тому, щоб представити ОУН як внутрішньо розколоту, морально скомпрометовану, залежну від західних спецслужб і відірвану від реального життя українського суспільства організацію.

Доведено, що дискредитаційна діяльність КДБ була не звичайною ідеологічною полемікою, а складовою оперативної боротьби. Радянські спецслужби прагнули діяти не лише відкрито, а й приховано: через сфальшовані матеріали, підставні публікації, імітацію внутрішньої критики та використання реальних суперечностей між ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, ОУН(з), мельниківцями та іншими еміграційними середовищами. Особливо показовими були кампанії проти Степана Мудрика-«Мечника», Олега Штуля та Степана Бандери, зокрема поширення підроблених або маніпулятивно поданих документів.

З'ясовано, що закордонні центри ОУН не залишалися пасивними об'єктами радянських інформаційних атак. Вони виробили власну систему контрпропаганди, що включала публічне викриття провокацій, попередження української діаспори, публікації в еміграційній пресі, рубрики «З архівів СБ» і «Пересторога», а також поширення матеріалів про методи роботи радянських спецслужб. Така діяльність мала не лише інформаційне, а й безпекове значення, оскільки формувала серед української еміграції стійкість до дезінформації та провокацій.

Окрему увагу в розділі приділено оперативним іграм КДБ, які були однією з найскладніших форм протиборства. Їхня сутність полягала в перехопленні каналів зв'язку, використанні захоплених або завербованих осіб, створенні контрольованих контактів, передаванні дезінформації та імітації зв'язку з Україною. Оперативні ігри «Перевал», «Каскад», «Міраж», «Бумеранг» і «Центр» засвідчили прагнення КДБ не просто блокувати діяльність закордонних центрів ОУН, а підпорядкувати їхні комунікаційні канали власній оперативній логіці.

Показано, що справи Ярослава Добоша та Андрія Климчука стали прикладами того, як радянські спецслужби поєднували оперативну роботу, репресивні дії та пропагандистський ефект. У випадку Добоша КДБ використав затримання кур'єра для удару по українському дисидентському середовищу й дискредитації зв'язків між еміграцією та опозицією в УРСР. У справі Климчука простежується інша тактика – контроль потенційного адресата всередині України, що дозволяло КДБ перехоплювати зв'язкові канали через агентуру в середовищі контактів.

Отже, у третьому розділі доведено, що протиборство закордонних центрів ОУН із КДБ було боротьбою не лише спецслужбових структур, а й інформаційних систем, політичних репутацій, каналів пам'яті та комунікації. КДБ мав значно більші ресурси, контроль над територією УРСР, кордонами, дипломатичними каналами й інформаційним простором. Проте закордонні центри ОУН зберегли здатність виявляти радянські провокації, попереджати еміграційне середовище, підтримувати контакти з Україною та протидіяти спробам дискредитації.

У підсумку можна стверджувати, що діяльність СБ ЗЧ ОУН та інших спеціальних структур закордонних центрів у протиборстві з КДБ стала важливою складовою збереження української політичної еміграції як активного чинника антирадянської боротьби. Саме ця контррозвідувальна, інформаційна й аналітична робота дозволила закордонним центрам ОУН не лише вистояти під тиском радянських спецслужб, а й залишатися одним із каналів підтримки українського питання в міжнародному просторі до кінця існування СРСР.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі було комплексно досліджено діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр., зокрема їхню організаційну структуру, кадрову основу, провідні напрями діяльності та форми протиборства з органами КДБ. Проведений аналіз засвідчив, що після завершення активної фази збройного підпілля в Україні закордонні центри ОУН не припинили боротьбу, а трансформували її відповідно до умов холодної війни, радянського контролю над УРСР і нової ролі української політичної еміграції. Від підпільно-оперативної моделі 1940–1950-х рр. вони поступово перейшли до інформаційно-аналітичної, контррозвідальної, пропагандистської та зв'язкової діяльності.

У першому розділі встановлено, що формування спецслужб закордонних центрів ОУН було зумовлене повоєнною зміною міжнародної ситуації, появою численної української політичної еміграції, потребою підтримання зв'язку з Україною та необхідністю протидії радянським спецслужбам. Важливими організаційними центрами стали Закордонні частини ОУН і Закордонне представництво УГВР, які виконували різні, але взаємопов'язані функції. Якщо ЗП УГВР переважно репрезентувало українську справу в міжнародному політичному просторі, то ЗЧ ОУН зосереджувалися на організаційній мережі, ідеологічній роботі, внутрішній дисципліні та безпеці еміграційного середовища.

Доведено, що досвід початку 1950-х рр., зокрема провали кур'єрсько-десантних груп Мирона Матвієйка та Василя Охримовича, став важливим чинником перегляду подальшої стратегії закордонних центрів ОУН. Радянські спецслужби швидко перехоплювали канали зв'язку, використовували заарештованих учасників для радіоігор і дезінформації, що робило пряме відновлення підпільної мережі в Україні дедалі менш реалістичним. Саме тому в 1960-х рр. ЗЧ ОУН поступово відмовилися від попередньої моделі нелегального спрямування кур'єрських груп в УРСР, а головного значення набули інформаційна, аналітична й контррозвідальна діяльність.

У роботі з'ясовано, що основні осередки діяльності закордонних центрів ОУН були сконцентровані у країнах Західної Європи, США та Канаді. Саме там діяли теренові провали, інформаційні структури, молодіжні й громадсько-політичні організації, Антибільшовицький блок народів, Українська інформаційна служба в Лондоні, Референтура підсоветських справ та інші інституції. Вони забезпечували не лише політичну присутність українського визвольного руху за кордоном, а й збір інформації, аналіз радянської дійсності, роботу з еміграційною пресою та моніторинг можливого радянського впливу в діаспорі.

У другому розділі встановлено, що інформаційна війна та пропаганда були одним із центральних напрямів діяльності закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр. Йшлося не лише про поширення антирадянських гасел, а про системну боротьбу за право говорити про Україну поза радянським контролем. Закордонні центри ОУН через пресу, брошури, радіомовлення, публічні кампанії, міжнародні акції, Олімпійські ігри, антикомуністичні форуми та еміграційні видавничі структури намагалися донести до західної громадськості інформацію про русифікацію, репресії, переслідування дисидентів, становище політв'язнів і колоніальний характер радянської політики щодо України.

Особливе значення мала підтримка українського дисидентського та правозахисного руху в УРСР. У 1960–1980-х рр. закордонні центри ОУН уже не могли спиратися на класичне підпілля, однак вони підтримували контакти з новим середовищем українського спротиву – творчою інтелігенцією, авторами самвидаву, правозахисниками, колишніми політв'язнями, учасниками Української Гельсінської групи. Через кур'єрів, туристичні канали, листування й особисті контакти на Захід потрапляли матеріали самвидаву, інформація про суди, арешти, репресії та становище української культури. Це сприяло міжнародному розголосу українського питання й доводило, що опір радянській системі існував не лише в еміграції, а й усередині самої УРСР.

Агентурна й зв'язкова робота закордонних центрів ОУН у досліджуваний період мала переважно інформаційно-комунікаційний характер. Її основними

формами були підтримання контактів з Україною, опитування радянських громадян за кордоном, використання туристичних поїздок, передавання самвидаву, матеріальна й моральна підтримка дисидентів, збір інформації про русифікацію, релігійні переслідування, настрої населення та діяльність радянського апарату. У цьому контексті справи Ярослава Добоша й Андрія Климчука засвідчили водночас важливість таких каналів і їхню надзвичайну вразливість перед КДБ.

У третьому розділі доведено, що протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ було багатовимірним. Воно охоплювало контррозвідувальну роботу в еміграційному середовищі, викриття радянської агентури, ведення картотек підозрілих осіб, роботу інформаторів, спостереження за радянськими представництвами та публічне попередження діаспори про методи КДБ. СБ ЗЧ ОУН діяла не як державна спецслужба, а як безпековий механізм політичної еміграції, що намагався захистити організаційну мережу від агентурного проникнення, провокацій і дезінформації.

Окремим напрямом радянської боротьби були кампанії дискредитації ОУН у радянській, прорадянській та частково закордонній пресі. КДБ використовував газету «Вісті з України», Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, брошури, сфальшовані листи, підроблені документи, анонімні листівки та компрометуючі матеріали. Їхньою метою було представити ОУН як внутрішньо розколоту, морально скомпрометовану, залежну від Заходу й відірвану від реального життя України організацію. Водночас ці кампанії були спрямовані на поглиблення конфліктів між різними українськими еміграційними середовищами – ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, ОУН(з), мельниківцями та іншими групами.

Найскладнішою формою протиборства стали оперативні ігри КДБ, серед яких у дослідженнях згадуються «Перевал», «Каскад», «Міраж», «Бумеранг», «Центр». Їхня суть полягала у перехопленні каналів зв'язку, використанні захоплених або завербованих осіб, передаванні дезінформації, імітації контактів з Україною та контролі над реакцією закордонних центрів ОУН. Через такі

операції КДБ прагнув не лише блокувати зв'язки еміграції з УРСР, а й підпорядкувати їх власній оперативній логіці.

У підсумку встановлено, що діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр. була важливою складовою історії українського визвольного руху доби холодної війни. Її значення полягало не в спроможності відновити збройне підпілля чи створити широку агентурну мережу в УРСР, а в збереженні політичної тяглості боротьби, підтримці українського питання в міжнародному просторі, допомозі дисидентському рухові, протидії радянській дезінформації та захисті еміграційного середовища від агентурного проникнення. Закордонні центри ОУН діяли в умовах обмежених ресурсів і постійного тиску КДБ, однак змогли зберегти інформаційну, організаційну та символічну присутність української визвольної ідеї до моменту розпаду СРСР.

Таким чином, у роботі доведено, що спецслужби закордонних центрів ОУН у 1960–1990-х рр. були не залишком попередньої підпільної епохи, а адаптованою до умов холодної війни системою безпекової, інформаційної, аналітичної та зв'язкової діяльності. Їхнє протиборство з КДБ стало частиною ширшої боротьби за українську політичну суб'єктність, історичну пам'ять і право на незалежне представлення України у світі. Саме ця діяльність створила один із містків між повоєнним визвольним рухом, дисидентством 1960–1980-х рр. і національно-демократичним піднесенням кінця 1980-х – початку 1990-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті рр. / упоряд. Д. Веденєєв, Г. Биструхін. Київ, 2006. 568 с.
2. Алексеева Л. Історія інакодумства в СРСР. Вільнюс ; Москва : Вєсть, 1992. 352 с.
3. Антонюк Я. Stepan Bandera's safeguards: achievements and defeats (1945–1959). Східноєвропейський історичний вісник. 2018. Вип. 9. С. 108–118.
4. Антонюк Я. «Dobosh case»: the biggest failure of ZCh OUN Security Service in resistance to KGB apparatus. Сумський історико-архівний журнал. 2019. № XXXII. С. 20–26.
5. Антонюк Я. «Олімпійський аспект» антирадянської боротьби закордонних центрів ОУН (1960–1988). Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Чернівці, 2018. С. 39–41.
6. Антонюк Я. Антирадянська діяльність ЗЧ ОУН в афганській війні (1979–1989). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. Вип. 52. С. 93–99.
7. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН(б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.) : монографія. Луцьк : Надстир'я-Ключі, 2013. 228 с.
8. Антонюк Я. М. Антирадянська діяльність ЗЧ ОУН в афганській війні (1979–1989). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. Вип. 52, ч. 2. С. 110–116. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-043.
9. Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. 650 с.

10. Антонюк Я. М. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодні : у 5 т. Т. 4 : Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955) : наук. вид. Київ : 7БЦ, 2022. 536 с.
11. Антонюк Я. М., Трофимович В. В., Трофимович Л. В. Спецслужби закордонних центрів ОУН у другій половині 40-х років ХХ століття. Військово-науковий вісник. 2025. Вип. 43. С. 3–20. DOI: 10.33577/2313-5603.43.2025.3-20.
12. Антонюк Я. Микола Козак («Смок», «Чупринко», «Вівчар»): неоднозначна постать крайового референта СБ та провідника ОУН на ПЗУЗ. Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія. 2019. Вип. 2/44. С. 199–220.
13. Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). Український історичний журнал. 2021. № 3. С. 114–125. DOI: 10.15407/uhj2021.03.114.
14. Антонюк Я., Трофимович В. Підпілля ОУН та УПА в умовах «фронтового періоду» (1943–1944 рр.). Український історичний журнал. 2020. № 3. С. 27–39.
15. Архів ОУН при Українській інформаційній службі у Лондоні. Ф. 3. <https://ounuis.info/library/books/930/sluzhba-bezpeky-revoliutsiinoi-oun-u-borotbi-z-nkvdnkhbmhbkhb.html>.
16. Бажан О. Г. Український дисидентський рух: історико-політичний контекст. Київ : Інститут історії України НАН України. 232 с.
17. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. 688 с.
18. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів : протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. 568 с.
19. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 : монографія. Київ : Генеза, 2006. 408 с.

20. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 372. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/11856/>.
21. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0991. Арк. 83–85. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.
22. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1058. Арк. 91–92. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/25029/>.
23. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1052. Арк. 17. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.
24. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 174–197. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/26152>.
25. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Спр. 1060. Арк. 232–236. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/25038>.
26. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Спр. 1096. Арк. 80–81. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/ARH/2657/?a=1>.
27. Горбуров Є. Г. Каральні органи радянської влади проти українського визвольного руху. Миколаїв, 2005. С. 23–35.
28. Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : збірник документів / упоряд. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2022. 656 с.
29. Горинь М. Листи з-за ґрат. Львів : Світ, 1995. 288 с.
30. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
31. Документи Української Гельсінської групи. Харків : Права людини, 2006. 114 с.
32. Завдання референтури – пропаганда ЗЧ ОУН. 1960. 4 арк. <https://avr.org.ua/viewDoc/16628>.
33. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
34. Іванущенко Г. Берлінський вузол чекістської пропаганди: газета “За повернення на Батьківщину” та спротив ОУН (1950-ті рр.). Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. URL:

<https://ounuis.info/publications/2460/berlinskyi-vuzol-chekistskoi-propahandy-hazeta-za-povernennia-na-batktivshchynu-ta-sprotyv-oun-1950ti-rr.html>.

35. Ільницький В. Український національно-визвольний рух у Карпатському краї ОУН (1945 – 1954): історіографія проблеми. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. 2. С. 277-313.

36. Іщук О. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 1160 с.

37. Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.

38. КГБ при Раді Міністрів УРСР. Електронний архів українського визвольного руху. Архів СБУ. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27660>.

39. Кук В. До історії конфлікту між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР : роз'яснення “документів”, що їх у 1951–1953 роках отримало ЗП УГВР за кордоном від “ОУН-УГВР в Україні”. *Воля і Батьківщина*. 1999. Ч. 1 (14/30). С. 80–85.

40. Лебедь М. Українська повстанча армія. Коли Західний світ визнав, що існують підпільні сили? : промова, виголошена секретарем закордонних справ УГВР Миколою Лебедем 15 лютого 1961 р. [Б. м.] : [б. в.], 1961. 20 арк.

41. Лисенко О. Є. Український національно-визвольний рух 30-50-х рр. ХХ ст.: суспільний контекст і науковий вимір. *Галичина*. 2013. Ч. 24. С. 13-18.

42. Лист членам ОУН про діяльність агентури КГБ. 1988. 3 арк. Машинопис. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Тереновий провід ОУН у Великій Британії. Фондоутворювач: архівна колекція Брадфорда. URL: <https://ounuis.info/territorial-executive-oun-in-gt-britain-f-2/664/lyst-chlenam-oun-pro-diialnist-ahentury-khb.html>.

43. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943–1959. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2002.

44. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 9 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У,

обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943–1959. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2007.

45. Маринович М. Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису. Київ : Дух і Літера, 2003. 542 с.

46. Мельникова-Курганова О. С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр. : монографія. Маріуполь : ТОВ «ППНС», 2020. 228 с.

47. Мечник С. Початок невідомого : спогади 1945–1954. Мюнхен : Українське видавництво, 1984. 264 с.

48. Мініатюрні листівки для передачі в Україну. 1975–1988. Друк. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Колекція “Інформаційні листівки”. Інв. № 171. Автор/укладач: Сектор Крайових Справ Проводу ОУН. URL: <https://ounuis.info/collections/leaflets/information/2441/miniatiurni-lystivky-dlia-peredachi-v-ukrainu.html>.

49. Мудрик-Мечник С. Люди, роки й події: спогади. Мюнхен: Українське видавництво, 1986. 294 с.

50. Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Револьюційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1994. 123 с.

51. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і - початок 1970-х років) : монографія. НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченко. Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.

52. Огороднік В. Діяльність підпілля ОУН і УПА на території Волині та Полісся у післявоєнний період. Луцьк, 2009. 498 с.

53. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. Мюнхен : Видання Закордонних Частин ОУН, 1955. 368 с.

54. Патриляк І. Діяльність агентурно-бойової групи «Форт» як приклад боротьби радянських органів держбезпеки зі збройним підпіллям ОУН у повоєнний період. Український визвольний рух. № 4. С. 76–87.

55. Патриляк І. К. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939–1960 рр.) : монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2020. 776 с.
56. Патриляк І. К. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Львів : Часопис, 2012. 512 с.
57. Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет – «Орлян». Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2013. 110 с.
58. Передача “Україна сьогодні” про операцію КГБ “Бумеранг”. Київ, 15.09.1988. Аудіодокумент. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Ф. 31. Оп. 1. Од. зб. 45. Од. обл. 1. URL: <https://ounuis.info/audio-documents-31/1397/peredacha-ukraina-sohodni-pro-operatsiiu-khb-bumeranh.html>.
59. Про життя української еміграції та стан української справи на зовнішньому відтинку. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/1754>.
60. Проект постанов з ділянки Служби безпеки для VI-ої конференції ЗЧ ОУН. URL: https://avr.org.ua/api/export/16qH5An5OYyq0E_CN3Hny1dNel8BGSxhi/acdvr-23-2-013.pdf
61. Решетченко Д. В. Історія Організації українських націоналістів (за фондами ЦДАЗУ). Архіви України. 2018. № 1. С. 153–167.
62. Рій Г. Закордонні частини ОУН (1946-1968). Формування політичних структур ОУН на еміграції після Другої світової війни. 748 с.
63. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.
64. Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни : нові документи і матеріали / упоряд., комент. В. Сергійчук. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.
65. Сич О. Військова політика Закордонних Части ОУН в умовах розгортання холодної війни (1945–1950-ті рр.). Український визвольний рух. Львів, 2007. Зб. 9. С. 79–114.
66. Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946 рр.). Український визвольний рух. Львів, 2006. Зб. 7. С. 243–266.

67. Сич О., Михальченко М. Військова політика Закордонного Центру ОУН в умовах нагнітання холодної війни (лютий 1945 – лютий 1946 рр.). Галичина. 2008. № 14. С. 401–408.
68. Сич О. Референтура Підсоветських справ – аналітичний орган провладу Закордонних частин ОУН. *Визвольний Шлях*. 2005. №4. С. 105–107.
69. Справа Андрія Климчука. Лондон, 09.11.1977. Аудіодокумент. Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. Ф. 31. Оп. 2. Од. зб. 6. Од. обл. 1. Фондоутворювач: УІС. Автор/укладач: ВВС. URL: <https://ounuis.info/audio-documents-31/1421/sprava-andriia-klymchuka.html>.
70. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) : у 3 т. / за заг. ред. В. Сергійчука. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. Т. 3. 648 с.
71. Трофимович В., Антонюк Я. Протинацистська діяльність СБ ОУН(Б) (1941–1944). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2019. Вип. 32. С. 87–110.
72. Українська визвольна справа і вільний світ : по сторінках закордонної преси. [Б. м.] : [б. в.], 1952. 42 арк.
73. Українська Гельсінська група. 1978–1982 : документи і матеріали. Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1983.
74. Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріали. Київ ; Торонто : Літопис УПА.
75. Український вісник. Вип. 1–6. Париж ; Балтимор : Смолоскип, 1970–1972.
76. Український правозахисний рух : документи й матеріали. Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1978. 477 с.
77. Шаповал Ю. І. Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 228 с.
78. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 557 с.

79. Шоста конференція Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. Мюнхен : Видання Закордонних Частин ОУН, 1964. 80 с.
80. Andrew C., Mitrokhin V. The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB. New York : Basic Books, 1999. 700 p.
81. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. 3rd ed. Englewood : Ukrainian Academic Press, 1990. 271 p.
82. Himka J.-P. Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944. Stuttgart : Ibidem-Verlag, 2021. 510 p.
83. Memorandum, Assistant Director to Deputy Director, Plans, Ukrainian Position Paper. 1951. 6 p.
84. Mitrokhin V. The KGB in Afghanistan. Washington : Cold War International History Project, 2002. 177 p.
85. Plokhy S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York : Basic Books, 2015. 395 p.
86. Rudling P. A. The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths. Pittsburgh : University of Pittsburgh, 2011. 72 p.
87. Ruffner K. C. Cold War Allies: The Origins of CIA's Relationship with Ukrainian Nationalists. Studies in Intelligence. 1998. 21 p.
88. Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto : University of Toronto Press, 1988. 666 p.
89. Summary of Decision Reached During London Meeting, 23-26 April 1951. Режим доступу:
https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20%20VOL.%209%20%20%28DEVELOPMENT%20PLANS%29_0039.pdf
90. Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation. New Haven ; London : Yale University Press, 2000. 366 p.